

МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ

ISSN 2072-0297

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

18 2020
ЧАСТЬ VIII

16+

Молодой ученый

Международный научный журнал

№ 18 (308) / 2020

Издается с декабря 2008 г.

Выходит еженедельно

Главный редактор: Ахметов Ильдар Геннадьевич, кандидат технических наук

Редакционная коллегия:

Ахметова Мария Николаевна, доктор педагогических наук
Иванова Юлия Валентиновна, доктор философских наук
Каленский Александр Васильевич, доктор физико-математических наук
Куташов Вячеслав Анатольевич, доктор медицинских наук
Лактионов Константин Станиславович, доктор биологических наук
Сараева Надежда Михайловна, доктор психологических наук
Абдрасилов Турганбай Курманбаевич, доктор философии (PhD) по философским наукам (Казахстан)
Авдеюк Оксана Алексеевна, кандидат технических наук
Айдаров Оразхан Турсункожаевич, кандидат географических наук (Казахстан)
Алиева Тарана Ибрагим кызы, кандидат химических наук (Азербайджан)
Ахметова Валерия Валерьевна, кандидат медицинских наук
Бердиев Эргаш Абдуллаевич, кандидат медицинских наук (Узбекистан)
Брезгин Вячеслав Сергеевич, кандидат экономических наук
Данилов Олег Евгеньевич, кандидат педагогических наук
Дёмин Александр Викторович, кандидат биологических наук
Дядюн Кристина Владимировна, кандидат юридических наук
Желнова Кристина Владимировна, кандидат экономических наук
Жуйкова Тамара Павловна, кандидат педагогических наук
Жураев Хусниддин Олтинбоевич, кандидат педагогических наук (Узбекистан)
Игнатова Мария Александровна, кандидат искусствоведения
Искаков Руслан Маратбекович, кандидат технических наук (Казахстан)
Кайгородов Иван Борисович, кандидат физико-математических наук (Бразилия)
Калдыбай Кайнар Калдыбайулы, доктор философии (PhD) по философским наукам (Казахстан)
Кенесов Асхат Алмасович, кандидат политических наук
Коварда Владимир Васильевич, кандидат физико-математических наук
Комогорцев Максим Геннадьевич, кандидат технических наук
Котляров Алексей Васильевич, кандидат геолого-минералогических наук
Кошербаева Айгерим Нуралиевна, доктор педагогических наук, профессор (Казахстан)
Кузьмина Виолетта Михайловна, кандидат исторических наук, кандидат психологических наук
Курпаяниди Константин Иванович, доктор философии (PhD) по экономическим наукам (Узбекистан)
Кучерявенко Светлана Алексеевна, кандидат экономических наук
Лескова Екатерина Викторовна, кандидат физико-математических наук
Макеева Ирина Александровна, кандидат педагогических наук
Матвиенко Евгений Владимирович, кандидат биологических наук
Матроскина Татьяна Викторовна, кандидат экономических наук
Матусевич Марина Степановна, кандидат педагогических наук
Мусаева Ума Алиевна, кандидат технических наук
Насимов Мурат Орленбаевич, кандидат политических наук (Казахстан)
Паридинова Ботагоз Жаппаровна, магистр философии (Казахстан)
Прончев Геннадий Борисович, кандидат физико-математических наук
Семахин Андрей Михайлович, кандидат технических наук
Сенцов Аркадий Эдуардович, кандидат политических наук
Сенюшкин Николай Сергеевич, кандидат технических наук
Султанова Дилшода Намозовна, кандидат архитектурных наук (Узбекистан)
Титова Елена Ивановна, кандидат педагогических наук
Ткаченко Ирина Георгиевна, кандидат филологических наук
Федорова Мария Сергеевна, кандидат архитектуры
Фозилов Садриддин Файзуллаевич, кандидат химических наук (Узбекистан)
Яхина Асия Сергеевна, кандидат технических наук
Ячинова Светлана Николаевна, кандидат педагогических наук

Международный редакционный совет:

Айрян Заруи Геворковна, кандидат филологических наук, доцент (Армения)
Арошидзе Паата Леонидович, доктор экономических наук, ассоциированный профессор (Грузия)
Атаев Загир Вагитович, кандидат географических наук, профессор (Россия)
Ахмеденов Кажмурат Максutowич, кандидат географических наук, ассоциированный профессор (Казахстан)
Бидова Бэла Бертовна, доктор юридических наук, доцент (Россия)
Борисов Вячеслав Викторович, доктор педагогических наук, профессор (Украина)
Велковска Гена Цветкова, доктор экономических наук, доцент (Болгария)
Гайич Тамара, доктор экономических наук (Сербия)
Данатаров Агахан, кандидат технических наук (Туркменистан)
Данилов Александр Максимович, доктор технических наук, профессор (Россия)
Демидов Алексей Александрович, доктор медицинских наук, профессор (Россия)
Досманбетова Зейнегуль Рамазановна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам (Казахстан)
Ешиев Абдыракман Молдоалиевич, доктор медицинских наук, доцент, зав. отделением (Кыргызстан)
Жолдошев Сапарбай Тезекбаевич, доктор медицинских наук, профессор (Кыргызстан)
Игисинов Нурбек Сагинбекович, доктор медицинских наук, профессор (Казахстан)
Кадыров Кутлуг-Бек Бекмурадович, кандидат педагогических наук, декан (Узбекистан)
Кайгородов Иван Борисович, кандидат физико-математических наук (Бразилия)
Каленский Александр Васильевич, доктор физико-математических наук, профессор (Россия)
Козырева Ольга Анатольевна, кандидат педагогических наук, доцент (Россия)
Колпак Евгений Петрович, доктор физико-математических наук, профессор (Россия)
Кошербаева Айгерим Нуралиевна, доктор педагогических наук, профессор (Казахстан)
Курпаяниди Константин Иванович, доктор философии (PhD) по экономическим наукам (Узбекистан)
Куташов Вячеслав Анатольевич, доктор медицинских наук, профессор (Россия)
Кыят Эмине Лейла, доктор экономических наук (Турция)
Лю Цзюань, доктор филологических наук, профессор (Китай)
Малес Людмила Владимировна, доктор социологических наук, доцент (Украина)
Нагервадзе Марина Алиевна, доктор биологических наук, профессор (Грузия)
Нурмамедли Фазиль Алигусейн оглы, кандидат геолого-минералогических наук (Азербайджан)
Прокопьев Николай Яковлевич, доктор медицинских наук, профессор (Россия)
Прокофьева Марина Анатольевна, кандидат педагогических наук, доцент (Казахстан)
Рахматуллин Рафаэль Юсупович, доктор философских наук, профессор (Россия)
Ребезов Максим Борисович, доктор сельскохозяйственных наук, профессор (Россия)
Сорока Юлия Георгиевна, доктор социологических наук, доцент (Украина)
Узаков Гулом Норбоевич, доктор технических наук, доцент (Узбекистан)
Федорова Мария Сергеевна, кандидат архитектуры (Россия)
Хоналиев Назарали Хоналиевич, доктор экономических наук, старший научный сотрудник (Таджикистан)
Хоссейни Амир, доктор филологических наук (Иран)
Шарипов Аскар Калиевич, доктор экономических наук, доцент (Казахстан)
Шуклина Зинаида Николаевна, доктор экономических наук (Россия)

На обложке изображен Алан Тьюринг (персонаж фильма «Игра в имитацию», роль которого сыграл актер Бенедикт Камбербэтч), английский математик, логик, криптограф, оказавший существенное влияние на развитие информатики.

«Игра в имитацию» (англ. The Imitation Game) — историческая драма о криптографе военного времени Алане Тьюринге, который взломал код немецкой шифровальной машины «Энигма» во время Второй мировой войны и позже был привлечен к уголовной ответственности по обвинениям в совершении «грубой непристойности» в соответствии с «поправкой Лабушера». Это первая англоязычная работа норвежского режиссера Мортена Тильдума по сценарию Грэма Мура, основанная на биографической книге «Алан Тьюринг: Энигма» Эндрю Ходжеса.

Несколько интересных фактов о создании фильма:

— Машина для дешифровки «Энигмы», показанная в фильме, была сделана по копии оригинальной машины, построенной Тьюрингом и ныне расположенной в музее в Блетчли-Парк. Художник-постановщик Мария Джуркович, однако, призналась, что эта машина специально была сделана больших размеров, чем на самом деле, и с более открытыми внутренними механизмами, чтобы она эффектнее смотрелась в фильме.

— К выходу фильма в США газета The New York Times напечатала оригинальный кроссворд, который The Daily Telegraph использовала в 1942 году для набора дешифровщиков для работы в Блетчли-Парк в период Второй мировой войны. Решившие этот кроссворд могли отправить в редакцию газеты свои результаты, чтобы получить шанс выиграть поездку в Лондон на двоих и экскурсию по знаменитому особняку Блетчли-Парк.

— Алекс Лоутер, который сыграл молодого Тьюринга, и Бенедикт Камбербэтч — оба носили в фильме зубные протезы, которые являлись точной копией оригинальных вставных зубов Алана Тьюринга.

— В фильме Алан Тьюринг бежит в различных сценах, однако при этом не упоминается, что он действительно активно занимался бегом, выступал на соревнованиях и показывал результаты мирового уровня.

— Журнал Time поместил Бенедикта Камбербэтча с его ролью Алана Тьюринга на первое место в списке «Лучшая актерская игра» за 2014 год.

— С персонажа Марка Стронга, Стюарта Мензиса, был списан босс Джеймса Бонда — «М».

— Грэм Мур хотел написать сценарий к фильму об Алане Тьюринге с 14 лет, когда он стал помешанным на информатике.

— Первоначально на главную роль в фильме рассматривали кандидатуру Леонардо ДиКаприо, а к разработке проекта привлекались различные режиссеры, в том числе Рон Ховард и Дж. Блэйксон.

— Костюм с синей полоской, который носит Марк Стронг на протяжении всего фильма, является подлинным костюмом из 1940-х. Он был выбран специально, чтобы выделить его персонаж среди подчиненных и придать ему вид босса мафии.

— 10 ноября 2014 года воссозданная кинематографистами электронно-механическая машина для расшифровки кода «Энигмы» была отправлена на выставку в Блетчли-Парк в Великобритании. Также на этой выставке представлена одежда, которую носили актеры, и использованный при создании фильма реквизит.

— Племянница Тьюринга, Ина Пейн, согласилась с тем, что Бенедикт Камбербэтч очень хорошо подошел на роль Алана Тьюринга, но при этом была не согласна с выбором Киры Найтли на роль Джоан Кларк, заявив, что реальная Джоан была «довольно простой».

— Настоящее название электронно-механической машины для расшифровки кода «Энигмы» — Bombe.

— Кое-кто утверждает, что Бенедикт Камбербэтч и Алан Тьюринг на самом деле являются дальними родственниками. Однако сам актер никак эти слухи не подтверждает: «Если углубиться в прошлое, то окажется, что Англия — маленькая деревня, в которой все друг друга знают. Могу только сказать, что таким родством я бы гордился».

— Картина была удостоена крайне высоких оценок мировой кинопрессы. Национальный совет кинокритиков США и Американский институт киноискусства включили «Игру в имитацию» в топ-10 фильмов 2014 года, а сценарист Грэм Мур стал лауреатом премии «Оскар» в номинации «Лучший адаптированный сценарий».

*Екатерина Осянина,
ответственный редактор*

СОДЕРЖАНИЕ

МОЛОДОЙ УЧЕНЫЙ ҚАЗАҚСТАН

Әбдіраманова А. Т., Ибраев Г. М.

Абай философиясындағы адам мәселесі 547

Әділбек А. Қ.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасы бойынша
оңтүстік Қазақстан аймағының қасиетті және
киелі жерлердің географиясы 549

Айтбек М. Б.

Әкімшілік юстиция: кіріспе және тарихи
шолу 552

Әлімқұл М. Қ.

Қазақстан Республикасының монополияға қарсы
саясатының мәселелері 554

Бердібек А. Ә.

Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы
антропогендік өзгерістер 556

Динашева Л. С., Әліпбай Б. М.

Түркия мемлекеті оқулықтарындағы КСРО
тарихы 559

Достан А. Б., Егізбай А. С.

Орталық Азия аймағының су-энергетикалық
мәселелері 562

Жанжігітова Г. Б., Бейсенбаева Ж. Б.

Жоғары сынып оқушыларының IELTS Writing
task-2 академиялық жазылым тапсырмасының
мазмұнын ашуда жиі жіберетін қате түрлері және
оларды дұрыстау жолдары 565

Жунисова М. Б., Назарова Л. К.,

Қурманбаева А. М.

Медицина қызметкерлері ұжымын басқарудағы
әлеуметтік-психологиялық ортаның рөлі 568

Кадирғалиева Л. Н., Тұрмаханбетова Ш. Ш.

Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы
саласының инвестициялық тартымдылығының
жағдайы 569

Мылқайдаров Ә. Т., Егізбай А. С., Достан А. Б.

Жаңа Жібек жолы «Бір белдеу, бір жол»
жобасының экономикалық, әлеуметтік саладағы
негізі факторы 573

Наширалиев Ж. Т., Әлімбек А. Е.

Құрама-монокристалл қаңқалы жүйелердің
оңтайландырылған технологияларна
шолу 576

Сарсенова И. Б., Айтмағамбетова И. М.

Қазақстан халқының өмір сүру сапасының
әлеуметтік көрсеткіштерін талдау және
бағалау 579

Токбергенова А. А., Сатвалдиев Б. Т.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер
телімдерін тиімді пайдалануда экономикалық
бағалаудың маңыздылығы 581

МОЛОДОЙ УЧЕНЫЙ О'ZBEKISTON

Ашуров Ш. С.

Инглиз ва ўзбек тилларидаги интернационал
мақоллар таржимасидаги ассиметрик
ҳолатлар 584

Zokirova S. M., Barakayeva M. M.

Talimda axborot texnologiyalarining vujudga
kelish tarixi 586

Zokirova S., Barakayeva M.

History of information technologies
in education 587

Кахарова М. А., Sadirova G. O., Nazarova L. S.
O'zbekiston Respublikasida uzluksiz ta'lim
tizimini rivojlantirish 588

Mo'minova F. M.
Ingliz tilini o'qitishda zamonaviy innovatsion
texnologiyalaridan foydalanish 590

Сувонова Н. Н.
Ҳозирги замон француз тилидаги икки хил
графикали сўзлар хусусида 592

Хайдарова Д. З.
Компаратив фразеологик бирликлар
ва таржима 597

МОЛОДОЙ УЧЕНЫЙ КАЗАҚСТАН

Абай философиясындағы адам мәселесі

Әбдіраманова Айгүл Темірханқызы, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м. а.;

Ибраев Галимбек Мадиебекович, педагогика ғылымдарының магистры, аға оқытушы

Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Берілген мақалада Абай философиясындағы адам мәселесі талданады.

Кілт сөздер: философия, адам, болмыс, сана.

Проблема человека в философии Абая

Абдираманова Айгуль Темирхановна, кандидат философских наук, и. о. ассоциированного профессора;

Ибраев Галимбек Мадиебекович, магистр педагогических наук, старший преподаватель

Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата (Казахстан)

В данной статье анализируется проблема человека в философии Абая.

Ключевые слова: философия, человек, бытие, сознание.

Қазақ халқы егемендікке ие болып, қоғамның саяси, экономикалық, мәдени өзгерістерге ұшырауына байланысты, еліміз тарихи дамудың жаңа серпінді сатысына көтерілді. Осыған орай бәсекеге қабілетті ұлт қалыптастыруда, ұлттық дүниетанымда, ұлттық санада елеулі идеялардың жаңғыруымен, халықтың табиғи болмыстық ерекшеліктерін толықтай танып-түсінуге бетбұрыс жасалына бастады.

Абай (Ибраһим) Құнанбаев — қазақ халқының данышпан ойшылы, ақын, философы. Ол қазақ мәдениетінің өсіп дамуына, қалыптасуына үлкен ықпалын тигізген ұлы ғұлама. Абай өзінің аса дарындылығы, ой-өрісінің тереңдігі, халқына деген қамқорлығымен әлемге танымал болған ойшыл. Өз заманының озық ойлы, орақ тілді, қоғамның рухани өмірінде өзгеріс жасауға ынта қойған ағартушы, қазақ қоғамында мәртбесі өте жоғары тұлға.

Қазақ халқы ежелден тамырын тереңге жайған, қилы замандарда өз салт-санасын, дәстүрін, тілін, дінін сақтап келе жатқан ұлт. Ежелден қазақ халқы жастардың тәрбиесіне ден қойған. Ұлттық тәрбиенің қай кезеңде болмасын алға қойған мақсат — өз топырағында Табиғат Анамен тылсым бірлікте өмір сүре отырып, одан өзіне таусылмас күш, нәр алып, біртұтастық гармонияда бола білу арқылы қоғамда үйлесімді дамуда елінің өткені мен болашағын жасау қадамдарын басқалармен сыйласымда, адамгершіліктен аттамай өмір сүру өнегесін ұрпақтан ұрпаққа жеткізу. Ұлы тұлғалар-

дың өнегесі арқылы ұрпақты тәрбиелеу қазақ халқында ежелден-ақ келе жатқан үрдіс.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаев: «Абайдың шығармаларына зер салсақ, оның үнемі елдің алға жылжуына, өсіп-өркендеуіне шын ниетімен тілеулес болғанын, осы идеяны барынша дәріптегенін байқаймыз. Ал, ілгерілеудің негізі білім мен ғылымда екенін анық білеміз. Абай қазақтың дамылсыз оқып-үйренгенін бар жан-тәнімен қалады. «Ғылым таппай мақтанба» деп, білімді игермейінше, биіктердің бағына қоймайтынын айтты. Ол «Біз ғылымды сатып мал іздемек емеспіз», — деп тұжырымдап, керісінше, ел дәулетті болуы үшін ғылымды игеру керектігіне назар аударды» [1]. Абай қазақ даласына адам болмысының негізі ретінде білімді әкелді, оны даму принципімен байланыстырды. Халқының надандықтан құтылып, әлемдік мәдениет қазынасын да игере білгенін қалады. Зердені дәріптей отырып, ол жаңа құндылықтық бағдарларды, өмір мәнін, адам бақытын жаңаша түсінуді қалыптасырды.

Абай өсиеті, ақыл-ойы қазақтың алға дамуының сарқылмас қайнар көзі. Жас ұрпақтың сана-сезімін оятып, олардың бойында ар, ұят, адамгершілік және басқа да қасиеттердің қалыптасуына Абай Құнанбаевтың қара сөздерінің қайсысын алсаңда жастардың ұлттық сана-сезімінің қалыптасуына ықпалы зор. Абай қоғам шындығын, қоғамдық ойды көркем бейнелеп, адамның өне-

гелік қасиеттері туралы ілімді кейінгі ұрпаққа қалдыра білген. Адам мәселесі, оның ішінде шығу тегі, мәні, табиғаттағы орны және қоғамдық өмірдегі рөлі мәселелері фундаменталдық философиялық тақырыптардың бірі болып табылады. Абай адамды философиялық, биологиялық-психологиялық, эстетикалық және этикалық тұрғыда әр қырынан қарастырған. Себебі адам мәселесі оның дүниетанымының өзегі болды. Философия тарихында адам мәселесіне соқпаған, оның рухани және материалдық болмысының түрлі қырларын ой елегінен өткізбеген ойшылдар, философты, тұтас философиялық ағымдар мен мектептерді табу өте қиын. Адамзаттың дүниені, айнала ортаны танып-білуінің түп қазығы адам екенін тарих дәлелдеп келеді. Көне қытай философы Лао Цзы: «Басқаларды білетін адам — ақылды, өзін танып-білген адам-данышпан», — депті. Гректің тағы бір атақты ойшылы Фалестен: «Дүниедегі ең оңай не?» — деп сұрағанда: «Басқаға ақыл айту», ал «Ең қиын нәрсе не?» — дегенде: «Өзіңді танып-білу» деп жауап беруі де осыны білдіреді [6]. Адам әлемнің орталығы және асқар шыңы дей келе, оның қайшылыққа толы қоғамдық болмысының аясында қарастырады. Адамның жеке өмірі әрқашан қоғамдық игілікпен өлшенеді, сонымен қатар, ол жанұяны және мемлекетті жетілдіру үшін өзін жетілдіру керек. Осыдан келіп, адамның әлеуметтік, шығармашылық мүмкіндігінің шексіздігі туралы идея туады. Өз шығармаларында адамға мейірбандық көрсету, сұлулыққа ұмтылу-жоғары имандылық қасиетінің белгісі, көрінісі екенін негіздейді.

«Сенде бір кірпіш дүниеге тетігін тап та бар қалан» деп, қоғамда немесе мемлекетте әрбір жеке адамның өзіне тиесілі орны бар, оның мақсаты сол тиесілі орынды адаспай табу және бір-біріне іс-кедергі жасамау екендігін баса айтады.

Абайдың өз шығармаларындағы негізгі ұстанған этикалық қағидасы-бұл «Адам бол!» деген үндеуі — ол ойшыл ақынның шығармашылығының өзегіне айналды. Абай үндеуінің этикалық мәні адамның өмірдегі міндеті мен рөлін жоғары бағалау. Адам — ақын көзқарасында ақыл-ойдың, адамшылықтың, еңбексүйгіштіктің және білімділіктің, достық пен махабаттың түгелдей көрініс табуы, жинақталуы. Ай мен күн — аспан әлемінің әшекейі, орман мен жемістер — таудың әшекейі, ал жердің сәні — адам. Абай үлкен мақтанышпен: «Адам деген даңқым бар!» деп жар салады [2]. Ойшылдың адамды адам қылатын ақылдың жайы туралы айтқаны.

Әдебиет:

1. Тоқаев Қ. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан // Егемен Қазақстан. — 2020. — 9 қаңтар.
2. Ғабдуллин Б. Абайдың этикалық көзқарастары. — Алматы, 1970. — 104 б.
3. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармалардың екі томдық толық жинағы. 1-том. — А., 1995. — 336 б.
4. Бұл да сонда. 37 б.
5. Кхенчен Трангу. Практика умиротверения и прозрения. — Москва, Шечен, 2001. — 118 с.
6. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. — А., 2010. — 232 б.

Әуелде бір суық мұз-ақыл зерек,
Жылытқан тұла бойыды ыстық жүрек.
Тоқтаулылық, талапты шыдамдылық,
Бұл қайраттан шығады, білсең керек.
Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек...
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек [4].

Абай ақыл, сана, психика заңдылығын терең түсінген. Бұл жолдардан тек ақылдың ғана құндылығы ғана емес, егер адам жүрегінде мейрімділік, ізгілік болмаса, таза интеллектің пайдасы жоқтығын көруге болады, Адамның өз ақылын дамытуда, ізгі және мейрімді болуы үшін өзін тәрбиелеуді орасан жігерді, қайратты талап етеді. Абай адам тұлғасын қалыптастыратын осы қасиеттерді өзара байланыста қарастырған.

Ақыл туралы әр заманның ойшылдары өз пікірін айтқан. Анаксагор ақыл туралы: «Басқа заттар барлығының бөлшегін иемденеді. Тек қана ақыл қарапайым, өзімен-өзі, еш затпен араласпаған. Ақыл өзімен-өзі тіршілік етеді. Ол барлық заттардың ішіндегі жеңіл және тазасы, бәрін біледі және айрықша күшке ие. Жаны бар нәрсенің бәрін ақыл билейді», — деген пікірді айтады.

Ақылды тереңірек зерттеген ғалымның бірі — Кхенчен Трангу. Ол «Ақыл есікке ұқсайды. Есіктен әр түрлі адам кіреді. Ал ақыл арқылы адамның жағымды және жағымсыз қасиеттері кіреді. Сол себепті үнемі зейінділік қажет», — дейді [5]. Сондай-ақ, ұлы ақынның «Адам өмірге ақылды болып келмейді — деп жазады, ол елді тыңдай отырып, олардың істерін көре отырып, еңбектеніп жүріп, жақсыны жаманнан ажырата бастайды, сөйтіп ақылды болмақ». Ендеше адамның ақылын тәрбиелеу, дамыту қажет. Өз ақылын бағындыру жігерліліктің, даналықтың белгісін білдіреді.

Ойшыл имандылық және адамгершілік философиясын дамытты. Тұлғаның айрықша бір белгісі — оның адамгершілігі екендігін айтады. Абай қазақ қоғамының болмысына үңіле қарап, адамгершілік мінез-құлық формасын ұсынады: «Бес нәрседен қашық бол, бес нәрсеге асық бол, адам болам десеңіз. Өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ — бес дұшпаның білсеңіз. Талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым ойлап қой, бес асыл іс көрсеңіз» — деп әдептілік пен қайырымдылықты дәріптейді [3]. Абай — халқымыздың ұлттық мақтанышы. Оның ой-толғамдары терең адамгершілік мағынаға ие және тәрбиелік мәні жағынан баға жетпес құнды дүние.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасы бойынша оңтүстік Қазақстан аймағының қасиетті және киелі жерлердің географиясы

Әділбек Ақжан Қазыбекқызы, магистрант

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Елімізде оның ішінде, Оңтүстік Қазақстан аймақтарының өте маңызды табиғи және тарихи ескерткіштерімізді, тарихи қалаларымызды ескере отырып, тарихи-мәдени ошақтарын ғылыми-географиялық тұрғыдан зерттеп, оларды мазмұндық жағынан қасиетті және киелі нысандар ретінде топтастырып, бөліп қарастыру. Тұңғыш елбасымыздың «рухани жаңғыру» бағдарламасының бағыттарының бірі — «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы». Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени географиялық белдеуі — неше ғасыр өтсе де, бізді кез-келген рухани жұтаңдықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы. Рухани жаңғыра отырып, болашаққа бет түзеген халықтың Ұлы Даласы киелі жерлерге толы. Біз үшін Атырау — Арқа — Алатау — Алтай — Тараз сияқты ұлан-асыр аймақты алып жатқан Қазақстанның әрбір сүйем жері қасиетті де киелі. Қазақстанның қасиетті орындары мен кешендері ретінде ерекше қастерленетін табиғи, мәдени мұраның, зайырлы және діни сәулеттің айрықша қастерлі ескерткіштері, кесенелер, сондай-ақ, Қазақстан халқының жадында өшпес із қалдырған тарихи және саяси оқиғалармен байланысты орындар ұғынылады.

Кілттік сөздер: рухани жаңғыру, киелі және қасиетті орындар географиясы, мәдени географиялық орындар, археологиялық ескерткіштер.

География святых и сакральных мест южно-казахстанского региона, связанных с программой «Рухани жаңғыру»

Адилбек Ақжан Қазыбекқызы, студент магистратуры

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби (г. Алматы)

В качестве сакральных памятников выступают природно-ландшафтные объекты, такие как «священные» горы, пещеры, реки, урочища, древние городища, места необычных природных явлений, родовые святилища, курганы и захоронения, объекты религиозного культа, места памятных битв и подвигов, места жизни великих людей, святых, мавзолеев, храмы и иные памятники природного культурного и исторического наследия, где поклонение составляет одно из оснований духовных традиций нашего народа. Одним из направлений программы «рухани жаңғыру» Первого Президента является «География святых мест Казахстана». Культурно-географический пояс священных мест Казахстана является символическим щитом и источником нашей национальной гордости, которая, несмотря на прошедшие века, защищает нас от любой духовной нищеты. Для нас каждая любимая земля Казахстана, занимающая такой обширный регион, как Атырау — Арқа — Алатау — Алтай — Тараз, является священной и святой. Священными местами и комплексами Казахстана являются памятники природного, культурного наследия, светской и религиозной архитектуры, мавзолеев, а также места, связанные с историческими и политическими событиями, которые оставили неизгладимый след в памяти народа Казахстана.

Ключевые слова: духовное возрождение, география святых и сакральных мест, культурно-географические объекты, археологические памятники.

Кіріспе.

Елбасымыздың жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын халық санасына сіңірудің ерекше маңыздылығын нықтап айтуы заңды құбылыс. «Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі неше ғасыр өтсе де, бізді кез-келген рухани жұтаңдықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы. Ол ұлттық бірегейлік негіздерінің басты элементтерінің бірі. Сондықтан мыңжылдық тарихымызда біз алғаш рет осындай ауқымды жобаны жасап, жүзеге асыруға тиіспіз» дей отырып, Президент: «Жергілікті нысандар мен елді мекендерге бағытталған «Туған жер» бағдарламасынан

бөлек, біз халықтың санасына одан да маңыздырақ — жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіруіміз керек. Ол үшін «Қазақстанның қасиетті рухани құндылықтары» немесе «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы керек», — деп атап көрсетті. Осыған байланысты Елбасы тапсырмасы негізінде, ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің бастамасымен қазақ халқының тарихынан елеулі орын алатын Қазақстанның қасиетті орындарын анықтап, оның тізімін жасау қолға алынды. Ғылыми-сараптамалық кеңес ашылып, бұл іске бұрыннан бері осы сала бойынша жұмыс істеп, зерттеумен айналысып жүрген ғалымдар, тарихшылар, өлкетанушылар, этнографтар тартылып, ғылыми жүйе құрылды. Зерттеушілер басшылыққа

алатын нұсқаулықтар жасалып, ол барлық өңірлерге жолданды. Мұндағы мақсат — еліміздегі қасиетті тарихи орындарды анықтап, оларды ұлттық ұстаным деңгейіне көтеру. [1]. Оңтүстік аймақтарымыздың киелі және қасиетті орындарын зерттей отыра, олардың экономикалық дамуын, туристік ошақтарын көркейту біздің ең басты мақсаттарымыздың бірі екені айқын. Туризм дамуының теориялық аспектілерін қарастыру, сондай-ақ қасиетті және киелі орындардың түсінігін нақтылау және туристік қызметтің қалыптасуы мен дамуына әсер ететін әлеуметтік-экономикалық факторларын ашу негіз болып отыр. Қазақстанның әрбір жері қасиетті де киелі екені бәрәмізге мәлім. Қоршаған ортамен үйлесімділікте өмір сүрген ата-бабаларымыз «кие» сөзіне ерекше мән беріп, кіндік қаны тамған туған жерінен бастап, тарихи жадында өшпес із қалдырған тарихи және саяси оқиғалармен байланысты орындарды киелі де қасиетті мекеніне балап отырған. [2]. Бұл жұмыстың рухани маңызына тоқталар болсақ, біріншіден, киелі, қасиетті нысандар біздің ұлтты рухани жұтаңдықтан сақтайтын символдық қалқанымыз және ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы деп түсінген дұрыс.

Зерттеудің әдіс тәсілдері мен өзектілігі

Бүгінгі таңда «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында 844 елді мекенде 3452 іс-шара өткізіліп, оған 943,0 мыңға жуық адам қамтылды. Елбасының «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» мақаласындағы жергілікті атқарушы органдарға тапсырылған міндеттерді жүзеге асыру мақсатымен өңірлік комиссия құрылып, олардың жанынан жұмысшы топтары жасақталған болатын. Жоба аясында облыстағы қасиетті және киелі жерлердің тізімі анықталып, өңірлік карта дайындалды. Бүгінде облыста тарихи-маңызы бар 1281 ескерткіш есепке алынды.

ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік мұра тізіміне 2003 жылы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі сәулеттік ескерткіші енген. Бүгінгі таңда Қазақстан тарапынан осынау тізімге енгізу ұсынылған 23 ескерткіштің 8-і Түркістан облысынан. Олар — Жуантөбе, Қараспантөбе, Күлтөбе, Сидак, Сауран ежелгі елді мекендері, Бөріжар қорымы, Отырыр оазисінің ескерткіштері, Түркістан қалашығы. «Қасиетті Қазақстан» орталығы тарапынан республика бойынша ұсынылған нысандардың ішіннен 100 нысан іріктеліп алынды. Оның ішіне Түркістан облысы бойынша 23 нысан еніп отыр. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласына орай өңірдегі қасиетті жерлердің тізімін қалыптастыруға ұсыныстар әзірлейтін тарихшылар, ғалымдар, археологтардан тұратын арнайы өңірлік жұмысшы тобы құрылып, өңірлік карта жобасы дайындалды. Облыс тарапынан «Қасиетті Қазақстан» республикалық орталығына іріктелген 104 нысан ұсынылды. Мұның ішінде 38 макрообъект, 66 микрообъект. Атап айтқанда 12 сәулеттік 24 археология, 42 зиярат ету орындары, 4 тарихи тұлғалар және саяси оқиғалармен байланысты орындар, 22 табиғи-ландшафтты нысандар.

«Қасиетті Қазақстан» орталығы тарапынан республика бойынша ұсынылған нысандардың ішіннен 100 нысан

іріктеліп алынды. Оның ішіне Түркістан облысы бойынша 23 нысан еніп отыр. Бұл басқа облыстармен салыстырғанда саны жағынан екі есе көп көрсеткіш. Екінші орында 12 нысанмен Қарағанды облысы тұр. Қалған 81 тарихи-мәдени ескерткіштер жергілікті маңызы бар қасиетті, киелі жерлердің тізіміне енгізілді. [3]. Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында көрсетілген «Туған жер» географиясы бойынша Оңтүстік облыстардағы көнеден келе жатқан белгілі табиғи және тарихи мұраларымызды ғылыми-географиялық тұрғыдан зерттеп, оларды ұлттық мақтанышымыз ретінде жас ұрпаққа патриоттық, отансүйгіштік сезімді қалыптастыру, оңтүстік өңірдің тарихи, қасиетті, киелі орындарымен таныстырып географиялық ерекшеліктерімен, ұлттық құндылықтарымен және әсем табиғатымыздың кереметтерін түсіндіру негіз болып отыр.

Бүгінгі күні Жамбыл облысында 3 мыңнан астам тарихи-мәдени ескерткіш тіркеуге алынған. Олардың 5-еуі — халықаралық, 25 — республикалық, 711 — жергілікті дәрежеде, қалғаны алдын-ала тізімге алынып отыр. Жамбыл облысынан «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» тізіміне 35 тарихи-мәдени нысан енді. Оның ішінде 8-і жалпы ұлттық, ал 27-і өңірлік деңгейдегі тарихи мұралар жатқызылды. [4]. Бабаджа қатын кесенесі Айша бибі кесенесі мемориалдық діни кешені құрамына кіреді. Кесененің салыну тарихы мен Бабажы қатынның өзі туралы жазба деректік мәліметтер жоқ. Жерлеу орнына археологиялық зерттеулер жүргізілмеген. Құрылыстық сәулеттік-құрылымдық ерекшеліктеріне талдау жүргізу негізінде Қарахандықтар кезеңіне жатқызылғанын көруімізге болады. Қазақстан сәулеттік өнерінің ең көне ескерткіштерінің бірі болып саналатын бұл кесене құрылымының қарапайымдылығымен және көп ғасырлық сақталуын қамтамасыз еткен өте сапалы құрылыс жұмысымен ерекшеленеді. Ол Орта Азия аймағының сәулет өнеріндегі кесенелердің бетше босағалы композицияның алғашқы кезеңін, төбесін шатырлап жабудың көркемдік идеясын сипаттайды. Әулиеата өңірінде орналасқан Қарахан, Айша бибі, Тектұрмас кесенелері мен ежелгі ескерткіштер көне заманнан сыр тартып, кешегі тарихты бүгінмен сабақтастырып тұр. [5]. Есте жоқ ескі замандардан күні бүгінге дейін жетіп отырған тарихи жәдігерлердің бойындағы тылсым сыр, жұмбақ күй көне дәуірдің көркем көріністерін көз алдымызға келтіреді. Тарих толқынында тербелген таңғажайып сәулет ескерткіштері тарихымен де, тағдырымен де қызықтырады. Әулиеата өңірінде орналасқан Қарахан, Айша бибі, Тектұрмас кесенелері мен ежелгі ескерткіштер көне заманнан сыр тартып, кешегі тарихты бүгінмен сабақтастырып тұр. [6]. Ел аузында киелі аталып кеткен, кейбіреуі қазірдің өзінде мемлекет қарауында тұрған табиғат құбылыстарының нәтижесінде пайда болған орындар.

Оңтүстік Қазақстан облысындағы көне қалалар ортағасырларда Ұлы Жібек жолының бағытындағы сауда мекендері ретінде пайда болғаны мәлім. [7]. Облысымызда есепке алынған тарих пен мәдениет үшін маңызы зор

1281 тарихи-мәдени мұра ескерткіштері бар. Оның ішінде сәулеттік ескерткіштер 218, археология ескерткіштерінің саны 1063-ті құрайды. Осы тарихи орындарымызға кезең — кезеңімен археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, қалпына келтіріуіміз қажет. [8]. Көне қалалар мен киелі орындарға бай өңірдің бірі — Қызылорда облысы. Бұл облыстан 12 орынның Қазақстанның киелі нысандарының қатарынан табылуы бұған анық дәлел бола алады. Сыр бойының рухани қайнар бұлағы болып отырған киелі мекеннің бірі Шиелі ауданындағы «Оқшы ата» мазаратында жеті әулие жерленген, көпшілік бұл жерді «әулиелер ордасы» деп те атайды. Жалағаш топырағында ежелгі қалашықтар мен мәдени-ескерткіштер ашық аспан астындағы музей іспеттес. Біздің дәуірімізге дейін өмір сүрген адамдардың тыныс-тіршілігін суреттейтін бұл киелі жерлер көне дәуірден сыр шертеді. [9].

Қазақстан халқының жадында өшпес із қалдырған тарихи және саяси оқиғалармен байланысты орындардың барлығы елімізде осы киелі орындардың бірі. Шірік-Рабат қалашығы. Қазба барысында жер деңгейінен 2,10–2,50 м. тереңдікте пішіні төртбұрышты болып келетін күрделі түрде салынған қабір құрылысы табылды. Бұл бір-біріне ұқсас батыс және шығыс бөліктерден тұратын катакомбалардан тұрады. [10]. Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасы мен әлеуметтік-саяси өміріндегі маңызды орын алатын ұлттық бірлік пен жаңғыру нышаны ретіндегі нысандар, сондай-ақ ұлттық бірлік пен жаңғыру символы ретінде көрінетін мемлекеттің әлеуметтік-саяси өмірінде маңызды орын алатын нысандар мен кешендер көрсетіліп отыр. [11].

Қорытынды

Ұлттық құндылықтарымызды осындай киелі нысандар арқылы жаңғырту, жаңғырта отырып елдің иесі болар болашақ ұрпақты рухани бай мұрамен сусындата тәрбиелеу — Тұңғыш Елбасымыздың алдымызға қойған бағдарламалық тапсырманың бірі де бірегейі. Бірін-бірі толықтыратын «Рухани жаңғыру» бағдарламасы мен «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы арқылы туған жер мен киелі жерлерге деген шынайы патриоттық сезім арқылы, екеуінің сабақтастығы арқылы болашақ ұрпақта біртұтас мызғымас тарихи сана қалыптасады. Туып-өскен жерге деген сүйіспеншілік бір ғана Отанымыз — Қазақстанға деген патриоттық сезімге ұласса, Қазақстанның қасиетті жерлерін қастерлеу — бізді кез келген рухани жұтаңдықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы болары хақ.

Әдебиет:

1. Әбжанов.Х Рухани жаңғыру және қазіргі тарих ғылымы. Ақиқат 2017 ж-Б.7–14
2. Оңтүстік Қазақстан облысының тарихи-мәдени ескерткіштері Астана «Тоймас» 20009 ж-Б.200–208
3. Рухани жаңғыру — ұлт негізі. Егемен Қазақстан. 13.05.2017 ж. — Б5–9
4. Жамбыл облысы. ҚР Тарихи және мәдени ескерткіштер жинағы. — Алматы, 2002ж. — 157б
5. Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштері. Мәдени ескерткіштер жинағы, Байзақ ауданы. — Алматы, 2010 ж. — 46 б.

Әулиеата өңірінде орналасқан Қарахан, Айша бибі, Тектұрмас кесенелері мен ежелгі ескерткіштер көне заманнан сыр тартып, кешегі тарихты бүгінмен сабақтастырып тұр. Есте жоқ ескі замандардан күні бүгінге дейін жетіп отырған тарихи жәдігерлердің бойындағы тылсым сыр, жұмбақ күй көне дәуірдің көркем көріністерін көз алдымызға келтіреді. Тарих толқынында тербелген таңғажайып сәулет ескерткіштері тарихымен де, тағдырымен де қызықтырады. [12].

Осынау рухани тарихи-географиялық нысаналардың ғылыми және тәрбиелік маңыздылығы жергілікті мекен еткен халықтың жадысында ешқашан үзілмеген. Тарихымызда осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісі бұрын-соңды жасалған емес. Мәселе еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды жас ұрпақтың біліп өсуімен қатар, Елбасымыздың идеясының түпкі төркіні тарихи Түркістан төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясауи кесенесін, бүкіл Қазақстанға белгілі қасиетті Қазығұрт тауының төңірегіндегі және оңтүстіктің басқа да киелі мекендері мен қатар басқа да қасиетті және киелі жерлерін өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды көздейді. Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды. Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі неше ғасыр өтсе де бізді кез келген рухани жұтаңдықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз, әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы. Ол — ұлттық бірегейлік негіздерінің басты элементтерінің бірі. Сондықтан, мыңжылдық тарихымызда біз алғаш рет осындай ауқымды жобаны жасап, жүзеге асыруға тиіспіз. Бұл ғылыми-зерттеу жұмысында орын алған географиялық нысаналар келешекте жасалатын ғылыми-географиялық жұмыстардың бір тамшысы ретінде саналады. Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында көрсетілген «Туған жер» географиясы бойынша Оңтүстік облыстардағы көнеден келе жатқан белгілі табиғи және тарихи мұраларымызды ғылыми-географиялық тұрғыдан зерттеп, оларды ұлттық мақтанышымыз ретінде жас ұрпаққа патриоттық, отансүйгіштік сезімді қалыптастыру, сондай-ақ оңтүстік өңірдің тарихи, қасиетті, киелі орындарымен анықтай отырып географиялық ерекшеліктерімен, ұлттық құндылықтарымен және әсем табиғатымыздың кереметтерін білуіміз керек.

6. К. М. Байпақов, Г. А. Капекова, Д. А. Воякин, А. Н. Марьяшев. Ежелгі және орта ғасырлардағы Тараз бен Жамбыл облысының қазыналары. Алматы: «Археологиялық сараптама» ЖШС, 2013 ж. — 143 б, 243 б.
7. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы. — Алматы, «Қазақ энциклопедиясы», 1998 ж. — 368 б.
8. Х. Есаман. «Егемен Қазақстан» газеті. — 09 Қараша, 2017ж.
9. Қызылорда облысы. ҚР Тарихи және мәдени ескерткіштер жинағы. — Алматы, 2003ж. — 102б.
10. Отырыр Энциклопедия «Арыс» баспасы Алматы 2005 ж. — Б.291–301
11. Тасмұратұлы.Ә «Кесенелер сыры — елдің тарихы», «Жас Алаш» 1996 ж. — Б.56–59
12. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы. Алматы, — 1998 ж.Б-418

Әкімшілік юстиция: кіріспе және тарихи шолу

Айтбек Мақсат Бақытбекұлы, магистрант

Сулейман Демирель атындағы университет (Қазақстан, Каскелен қ.)

Мақалада қазіргі уақытта әлемде өзекті болып табылатын әкімшілік сот төрелігінің ҚР да шығу тарихы туралы, әкімшілік іс-жүргізу жайында, ҚР әкімшілік іс-жүргізу кодексінің жобасы туралы мәселелерді қарастырады.

Түйін сөздер: әкімшілік сот төрелігі, әкімшілік іс жүргізу кодексі, әкімшілік рәсімдер, әкімшілік акт, заңдылық қағидаттар.

Административная юстиция: введение и исторический обзор

Айтбек Мақсат Бақытбекулы, студент магистратуры

Университет имени Сулеймана Демиреля (г. Каскелен, Казахстан)

В статье рассматривается история возникновения административной юстиции в Казахстане, которая в настоящее время актуальна в мире, об административном судопроизводстве, о проекте Кодекса административного судопроизводства Республики Казахстан.

Ключевые слова: административное правосудие, административно-процессуальный кодекс, административные процедуры, административный акт, принципы законности.

Әкімшілік юстиция — мемлекеттік басқару жүйесіндегі заңдылықтың сақталуына мониторинг жүргізу үшін арнайы органдардың немесе арнайы соттардың жүйесі, яғни тар тұрғыда — бір жағынан азамат немесе ұйым арасындағы және екінші жағынан мемлекеттік орган арасындағы әкімшілік және құқықтық дауларды шешудің арнайы рәсімдік процедурасы. Әлемнің көптеген елдерінде осындай жүйе құрылған. Әкімшілік әділеттілік заңның үстемдігінің, мемлекеттік басқарудың және әкімшілік құқықтың маңызды сипаты болып табылады. Көптеген басқа заңдық институттардағы жағдай сияқты, әкімшілік әділеттілікке қандай мәселелер жатқаны туралы ешқандай консенсус жоқ.

Бұл мемлекеттік заң таластарымен айналысатын арнаулы сот (квази-сот) органдарының жүйесі ретінде, сондай-ақ сот ісін жүргізу түрі және атқарушы органдардың қызметіне мамандандырылған қадағалау ретінде түсініледі. Бірақ көбінесе әкімшілік сот төрелігі мемлекеттік басқарудың заңдылығына қатысты сот бақылауымен анықталады. Тарихи тұрғыда әкімшілік сот төрелігі — 18–19 ғғ. соңында пайда болған құбылыс. Ең алдымен Францияда әкімшілік

сот төрелігі институттары пайда болды, онда француз революциясынан кейін өкілеттіктерді бөлу идеясы жүзеге асырылды және сот төрелігі мен әкімшілігінің бөлінуі (сот және әкімшілік юрисдикциялар) орын алды. Сол уақыттың француз ойшылдарының идеялары бойынша әкімшілік әділеттілікке, оның ішінде әкімшіліктің қызметіне қатысты дауларды реттеу мәселесіне толықтай тәуелсіз болу керек еді. Сот билігі, өз кезегінде, қылмыстық және азаматтық істермен айналысуға және әкімшілік органдардың қызметіне кедергі келтірмеуге тиіс, әйтпесе биліктің бөліну балансы бұзылады. Мұндай идеялар мемлекеттік басқару органдарының басқару жүйесіне тікелей қатысы бар (нетто әкімшілік ету) басқарудың қайшылықты мәселелерімен айналысатын органдардан бөлінген заңнамада жүзеге асырылды. Нәтижесінде, мемлекеттік аппараттың құрамына кіретін органдар құрылды (префектуралар кеңесі және Мемлекеттік кеңес), бірақ дауларды белгілі бір ережелерге сәйкес қарау арқылы әкімшілік қызметін бақылау үшін жауапты болды. Әкімшілік әділет органдары ретінде белгілі болған бұл органдар. Францияның тәжірибесі басқа еуропалық елдерге — Италияға, Испанияға, Бельгияға, Пор-

туғалияға үлкен әсер етті. Әкімшілік юстицияға байланысты болып жатқан мәселелерді Германия сияқты алдыңғы қатардағы мемлекеттер сонау, 1960 жылдары бөлек институт ретінде бөліп шығарған болатын. Қазақстан Республикасының Конституцияның 75 бабында көрсетілген Сот төрелігі арқылы дауларды шешуге болады деп нақты көрсетілген. Ұлы Француз буржуазиялық революция кезеңінен бастап француз әкімшілік әділет үлгілерінің өзіне тән ерекшеліктерін зерттеу, қазақстандық құқықтанушы ғалымдарға осы институттың өзіндік басқару түрін айқындауға мүмкіндік береді.

Француздық әкімшілік әділет жүйесі ерекше қызығушылық танытады. Батыс елдерінен бұрын қалыптасқан француз жүйесі көптеген мемлекеттердегі арнайы әкімшілік соттар құру ісінде үлгі ретінде алынған. Әкімшілік әділетті ұйымдастырудың француздық үлгісі Бельгия, Италия, Нидерланды, Люксембург, Грекия елдеріне де тән. Р. Шалюдін француздық «даулы әкімшілік құқық» тұжырымдамасы ерекше назар аударады. Бұл құқық дәстүрлі әкімшілік құқықтан бөлек. Ұлы Француз буржуазиялық революция кезеңінен бастап француз әкімшілік әділет үлгілерінің өзіне тән ерекшеліктерін зерттеу, қазақстандық құқықтанушы ғалымдарға осы институттың өзіндік басқару түрін айқындауға мүмкіндік береді.

Францияның әкімшілік құқық ғылымындағы әкімшілік құқықтық даулар теориясының қазіргі кездегі дамуы үш бағытта берілген: құрылымдық-институтшылдық, әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық, ұйымдастырушылық. Бесінші Республика кезеңінде қалыптасқан атқарушы биліктің орталықтану жүйесі соттың әкімшілікке бақылау жасауының шектелуін тудырды. Жалпы, француз әкімшілік әділет және әкімшілік соттар жүйесі көптеген елдердің заңнамасының қалыптасуына ықпал жасаған. Бельгия, Египет, Люксембург, Нидерланды, Түркия сияқты елдер осы үлгіні негіз ретінде қабылдаған. [1, С 22].

Дәстүрлі әдістердің шеңберінде әкімшілік юстиция мынадай жалпы сипаттамалармен сипатталады:

1. Мемлекеттік басқаруды, атқарушы билікті, мемлекеттік және муниципалды қызметкерлердің, лауазымды тұлғалардың әкімшілік қызметін жүзеге асыруға байланысты туындаған мемлекеттік құқық туралы заңдық даудың (әкімшілік-құқықтық, басқарушылық даудың) болуы; басқару саласында.

2. Әділет сот төрелігін жүзеге асыру шеңберінде әкімшілік-құқықтық дауларды шешу, яғни, әкімшілік сот төрелігі сот жүйесі болып табылады.

3. Азаматтардың субъективті қоғамдық құқықтарын құқықтық қорғау — әкімшілік сот төрелігінің негізгі мақсаттарының бірі.

4. Әкімшілік сот төрелігі органдары белгілі бір дәрежеде мемлекеттік биліктің басқа да салаларының басқа органдарынан және жалпы юрисдикция соттарынан тәуелсіз болуы мүмкін; олар атқарушы билікке сыртқы бақылауды жүзеге асырады, яғни, басқару органдарының және олардың лауазымды тұлғаларының жұмысына сот бақылауы.

5. Әлемде әкімшілік сот төрелігінің әртүрлі модельдері немесе әкімшілік сот төрелігі жүйесін әкімшілік және заңдық даулар (мысалы, азаматтар мен басқа да мемлекеттік органдар, лауазымды тұлғалар мен лауазымды тұлғалар арасындағы даулар) жалпы соттар немесе арнайы әкімшілік соттардың юрисдикциясына жатады. соттар немесе квази-сот органдары деп аталады.

6. Әкімшілік даулар сот талқылауы қатысушыларына формальды (рәсімдік) теңдікті қамтамасыз ететін рәсімдік заңнамада белгіленген ережелерге сәйкес қаралады.

7. Әкімшілік сот төрелігінің заңды нәтижесі практикада әкімшілік соттың (жалпы сот, квази-сот органдарының) мемлекеттік басқару органдары (лауазымды адамдар) қабылдаған, заңсыз немесе жарамсыз (немесе керісінше заңдық, заңды және жарамды) деп тану болып табылады. олардың әрекеттері мен (әрекетсіздігі). [2, 75 б]

Қазіргі уақытта әкімшілік әдістерді қолданудың ең төменгі бағыты:

- табиғи монополиялар субъектілерін басқару (темір жол көлігі, байланыс, негізгі ғылым және т. б.);
- қоршаған ортаны қорғау және табиғи және басқа ресурстарды пайдалану;
- сертификаттау, стандарттау және метрология.

Кейбір әкімшілік юстиция институты қалыптасқан мемлекеттерде әкімшілік сот әділдігі процедуралық заңды мағынада Азаматтық іс жүргізу кодексі мен арбитраждық іс жүргізу кодексі арқылы белгіленеді.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бұзу туралы арыздарды қарау тәртібі, нормативтік және нормативтік емес актілерге дау айтудың тәртібі осы Кодекстермен реттеледі. Әкімшілік сот ісін жүргізу процедуралық тұрғыдан әкімшілік іс жүргізу болып табылады. Сондықтан «Әкімшілік әділеттілік» тақырыбындағы негізгі міндет әкімшілік сот ісін жүргізудің табиғаты мен заңды мазмұнын білу болып табылады. Қоғамдық мүдделерді қамтамасыз ету мен қорғаудың маңызды әкімшілік және құқықтық құралы бола отырып, әкімшілік сот ісін жүргізу нормативтік түрде әлі анықталмаған, бұл теорияда үнемі даулы даулар мен түсініксіздіктер тудырады. Қазақстанның құқықтық жүйесі роман-герман құқықтық жүйесіне кіреді, сонымен қатар ол Ресей және ТМД басқа да республикаларымен бірге дербес «Еуразиялық» топты құрайды.

1920 жылдарға дейін қазіргі кезеңдегі Қазақстан территориясында әдет-ғұрып құқығы (адат) үстемдік етті. Жергілікті халықтың көпшілік бөлігінің сауатсыздығына байланысты, ол ауызша түрде болды. Әдет ғұрып құқығы архаикалық және қарама қайшылыққа толы болды, оның нормалары көшпенділердің патриархалдық қоғамының қажеттерін атқарды. Мұндай жағдайда, іс жүргізу нормалары тіптен болмаған. [3]

Кеңестік кезеңде Қазақстанда РСФСР социалистік құқығы қолданылды және 1980 жж соңына дейін Қазақ ССР ресми құқықтық жүйесі басқа да одақтас республикалардың құқығының көшірмесі болды. Қазақ ССР әкімшілік іс жүргізу құқығы, басқа да одақтас республикалар сияқты

заңнамада ерекшеленбеді. Посткеңестік кеңістіктегі басқа да республикалар сияқты, Қазақстанның құқықтық жүйесі 1990 ж басынан бастап түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Реформалардың жарияланған принциптері: идеологиялық және саяси плюрализм, әлеуметтік бағыттағы нарықтық экономика, тұлғалардың құқығы мен бостандықтарын кеңейту және олардың кепілдіктерін нығайту болып табылады.

Құқықтық реформалар жүргізу қарқыны бойынша Қазақстан бұрынғы одақтас республикалардың ішінде алдыңғы қатарда тұр. Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап, республикада бірқатар жаңа кодекстер қабылданды: Азаматтық (1994–1997), Қылмыстық (1997), Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі (2001). Кейбір бұрынғы кеңес кодекстері (неке және отбасы туралы, еңбек Кодексі) жаңа кодификациялық заңдармен алмастырылды.

Дегенмен, Ю. Н. Старилов пікірінше, әкімшілік-іс жүргізу кодексін реттеудің басты мәнін айқындауда дәйексіздік байқалады, яғни тек жеке актілерді шығару (қабылдау) тәртібі ғана берілген. Оның ойынша, тиісті кодексте әкімшілік-іс жүргізу реттеу түріне, атқарушы биліктің (орталық және аймақтық) және жергілікті басқару органдарының әкімшілік актілерді (нормативті және жеке) шығару (қабылдау) процедуралары да жатқызылуы тиіс. Бұл органдардың барлығының, әкімшілік құқық субъектілерінің іс әрекеттерін, шешімдерін реттеуге мемлекеттік-билік өкілеттіліктері бар. Осыған байланысты, іс жүргізуді реттеу жүйесінде жоғарғы орында ең алдымен басқару органдарының әкімшілік-іс жүргізу мәртебесі және олардың формалды-процедуралық-жария-құқықтық қызметі тұруы қажет.

Әдебиет:

1. Сборник законодательных актов по административным процедурам 2013 г «GIZ» BMZ Алматы, 2012–756.. Административный право и административный процессуальный процесс: проблемы (выступление М. С. Студеникиной) // Государство и право. — 1998. — № 8. — С. 22.
2. Нысанбаев Ә., Есімов Ғ. Халықтық дүниетаным // Егемен Қазақстан. — 1991. — 14 тамыз.
3. Қазақстан Республикасының «100 нақты қадам» атты ұлт жоспары.
4. Starilov Yu. N. Administrativnaia iustitsiia: problemy teorii [Administrative justice: theory problems]. Administrativnoe sudoproizvodstvo v Rossiiskoi Federatsii: razvitie teorii i formirovanie administrativno-protsessual'nogo zakonodatel'stva [Administrative judicial proceedings in Russian Federation: development of the theory and the formation of administrative and procedural law. Ed. by Yu. N. Starilov]. Voronezh, 2013, iss. 7, pp. 27–29 (in Russian).
5. Административная юстиция (теоретические проблемы. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1973. — С. 78–80.

Қазақстан Республикасының монополияға қарсы саясатының мәселелері

Әлімқұл Мұхтар Қайратұлы, магистранты

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының монополияға қарсы саясаттың мәселелері және монополияға қарсы реттеуі қарастырылған.

Кілт сөздер: монополияға қарсы саясат; бәсекелестік; монополияға қарсы басқару.

Проблемы антимонопольной политики Республики Казахстан

Алимкул Мухтар Кайратович, студент магистратуры

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

В этой статье рассмотрены проблемы антимонопольной политики Республики Казахстан и антимонопольное регулирование.

Ключевые слова: антимонопольная политика, конкуренция; антимонопольное управление.

Қазіргі заманғы ғылым мен практикалық қызмет көз қарасынан нарықтық экономиканың тиімді жұмыс істеуі үшін мемлекет тарапынан реттеу талап етіледі. Тек мемлекет ғана экономикалық процестерді орталық басқару мен нарықтық өзін-өзі реттеу тиімді үйлестірілетіндей етіп реттеуге қабілетті екендігі сөзсіз. Дамыған елдерде экономиканы мемлекеттік реттеу жүйесі тауарлар мен қызметтер нарығында бәсекелес ортаның дамуына оң әсер ететін жағдайлар жасауды болжайды. Кез келген мемлекеттің экономикалық, әлеуметтік, сондай-ақ саяси дамуының маңызды шарты қоғамда еркін бәсекелестіктің болуы болып табылады. Бұл ретте бәсекелестіктің болу қажеттілігі әлемдік қоғамдастықтың тәжірибесімен расталған. Бәсекелестіктің қарама-қарсы монополизация болып табылады. Экономикада әлемдік ауқымдағы күрделі әлеуметтік экономикалық проблемалардың бірі монополизм болып табылады. Бақыланбайтын және шектелмейтін монополиялардың қызметі тұтынушылар үшін, сондай-ақ тұтастай алғанда елдің бүкіл экономикасы үшін теріс әсер етеді және тіпті қауіпті. Нарықтық экономиканың маңызды белгілерінің бірі-бәсекелестік. болып табылады Ол кәсіпорындарға өндірістің тиімділігін арттыруға, шығарылатын өнімнің шығындарын төмендетуге мүмкіндік береді, бұл әсіресе экономиканы қалпына келтіру жағдайында өзекті. Мемлекеттің посткеңестік экономиканы жаңғыртуға ұмтылудағы міндеті салауатты бәсекелестікті ынталандыру болып табылады, оның ішінде барлық бәсекелестік бастамаларда қоғамдық өнім өндіруге тікелей қатысу жолымен де. Монополияға қарсы саясат бәсекелестік нарықтық құрылымдарды қалыптастыру жөніндегі мемлекет қызметінің бағыттарын білдіреді. Бұл ретте оның қызметінің негізгі бағыты тауар нарықтары мен бәсекелестікті дамытуға, жосықсыз бәсекелестіктің жолын кесуге және тұтынушылардың құқықтарын қорғауға жәрдемдесу болып табылады. Монополияға қарсы саясаттың негізгі құралы монополияға қарсы реттеу болып табылады, ол өндірісті шоғырландыру мен монополияландыру деңгейін, кәсіпорындардың стратегиясы мен тактикасын, сыртқы экономикалық қызметті, бағалық және салықтық реттеуді білдіреді.

Қазақстан Республикасының экономикасын дамытудың қазіргі кезеңінде монополияға қарсы қызмет мынадай бағыттарға сәйкес жүзеге асырылады:

- 1) адал бәсекелестікті дамытуға жәрдемдесу;
- 2) Қазақстан Республикасының бәсекелестікті қорғау саласындағы заңнамасын бұзушылықтардың алдын алу, анықтау және тергеу, жолын кесу;
- 3) экономикалық шоғырлануды реттеу;

- 4) бәсекелестікті шектейтін нарық субъектілерін монополиясыздандыру.

Кез келген мемлекеттік монополияға қарсы саясаттың мақсаты адал бәсекелестік саласында нарықтық қатынастардың барлық қатысушылары үшін дамудың тең жағдайларын жасау болып табылады, бұл ресурстарды ұтымды орналастыру мен пайдалануға, сондай-ақ тұрақты экономикалық өсуге ықпал етеді.

Монополияға қарсы саясатты жүзеге асыру кезінде мемлекет рыноктарды монополияландыруға қарсы күрес жөніндегі мынадай міндеттерді іске асырады:

- жаңа фирмалар құрудың барынша жеңілдетілген шарттарын жасау;
- сыртқы сауда саласындағы кедергілерді барынша қысқарту және шетелдік фирмалар үшін ішкі рыноктарды ұйымдастыру, бұл отандық монополистердің нарығына бақылауды бұзады;
- фирмалардың бірігу және сіңіру үдерістеріне мемлекеттің бақылауын жүзеге асыру;
- қажет болған жағдайда күрделі жағдайларда бағаларды тікелей мемлекеттік бақылауды енгізу мүмкін;
- бағалық кемсітушілік саясатын жүргізуге байланысты фирмалардың жазаларын қолдану

Қазіргі кезеңде монополияға қарсы реттеуге байланысты монополияға қарсы заңнаманы түсіндіруден туындайтын бірқатар проблемалар бар. Мемлекеттің міндеті монополиялардың пайда болуына кедергі келтіруден емес, олардың пайда болуының теріс салдарын барынша азайтуға әкелетін экономиканы реттеуде тұрады.

1. Әкімшілік кедергілер (нарыққа жаңа қатысушылардың кіруіне ынталандыруды төмендету);

2. Бәсекелестіктің инфрақұрылымдық шектеулері;

3. Бәсекелестікті шектейтін билік органдарының, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының және олардың лауазымды тұлғаларының іс-әрекеттері (бейресми преференциялар практикасы, жасанды кедергілер жасау, мемлекеттік қызметтер көрсетуге кемсітушілік көзқарас, негізсіз тексерулер жүргізу, әкімшілік ресурсты пайдалану арқылы қысымды ұйымдастыру);

4. Бәсекелестікті шектейтін іс-әрекеттер (тауар нарықтарында, оның ішінде табиғи монополиялар қызметі салаларында үстем жағдайды теріс пайдалану, нарыққа кіру кедергілері, сондай-ақ картельдердің пайда болу тәуекелдері).

Осы мәселелерді шешу үшін келесі шешу жолдары ұсынылады:

1. Бәсекелестікті тиімді қорғау мен дамыту үшін қолайлы институционалдық және ұйымдастырушылық орта құру:

— Монополияға қарсы заңнаманы және оны қолдану практикасын жетілдіру;

— Бәсекелестікті дамытуға бағытталған институционалдық шараларды іске асыру;

— Қабылданатын шешімдердің жоғары сапасын және құқық қолдану бірлігін қамтамасыз ету мақсатында монополияға қарсы органдардың қызметін әдістемелік сүйемелдеудің тиімді құралдарын енгізу;

— Сот органдарымен ведомствоаралық өзара іс-қимыл және өзара іс-қимыл сапасын арттыру;

— Монополияға қарсы органдар қызметінің тиімділігін арттыру;

— Ішкі және Сыртқы коммуникацияларды дамыту.

2. Нарықтардың дамуына және еркін жұмыс істеуіне кедергі келтіретін әкімшілік кедергілерді азайту:

— Билік органдарының жұмыс істеу тиімділігін арттыруды қамтамасыз ететін институттарды енгізу.

3. Тұтынушылардың табиғи монополиялар қызметтеріне олардың құқықтарына қысым жасамай қол жеткізуді қамтамасыз ету, тариф белгілеудің тиімді тетіктерін қалыптастыру:

— Табиғи монополиялар субъектілерінің қызметін реттеудің базалық институттарын реформалау.

Осылайша, Қазақстанның монополияға қарсы саясаты салауатты бәсекелестік үшін жағдай жасауға және нарықты монополияландырудың алдын алуға бағытталған. Монополияға қарсы саясат отандық өндірушілер мен тұтастай алғанда экономиканың бәсекеге қабілеттілігінің өсуіне жағдай жасауға байланысты ұлттық экономиканы дамытуда маңызды функцияларды атқарады.

Әдебиет:

1. Предпринимательский кодекс РК.
2. Примо У. Прямая инфраструктурная конкуренция: миф о естественной монополии — 1986
3. Борисов А. Б. Большой экономический словарь. — М.: Книжный мир, 2003.

Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы антропогендік өзгерістер

Бердібек Алмасбек Әбдімұратұлы, магистрант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Берілген мақалада автор Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы жылдық ағынның гидрологиялық өзгерістерін қарастырады.

Кілт сөздер: гидрология, су өтімі, гидробекет, су қоймасы, төменгі бьеф, жоғары бьеф.

Антропогенные изменения в нижнем течении реки Сырдарья

Бердибек Алмасбек Абдимуратович, магистрант

Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата (г. Кызылорда, Казахстан)

В данной статье автор рассматривает гидрологические изменения годового течения в низовьях реки Сырдарья.

Ключевые слова: гидрология, водопропуск, гидрост, водохранилище, нижний бьеф, верхний бьеф.

1988–2004 жылдары антропогендік анықталған қатынастағы судың мол кезеңі, ағыстың өзіндік табиғи тербелмелігінде Шардара төменгі бьефіндегі су өтімі ең жоғарғы максималды су өтімі 4-ші (Сәуір 980 м³/с) айға сәйкес келеді. Ал минамалды су өтімі 7-ші (Шілде 874 м³/с) айына сәйкес келеді. Ал орташа кезеңдік су өтімі 910 м³/с-қа тең болды. Табиғи өзен ағысында көктемгі-жаздық (наурыз-сәуір) басталып, маусым айында аяқталады) судың тасқыны жүреді, өзен грунттық қоректенуге өткен кезде жүреді. Көктем басталған уақытта яғни наурыз айында Шардара су қоймасына одан жоғары орналасқан гидросттардан Қырғызстан, Өзбекстан мемлекеттерінен көп көлемде су тасталды. Сонымен қоса жоғарыда айтылған өзеннің қоректену яғни

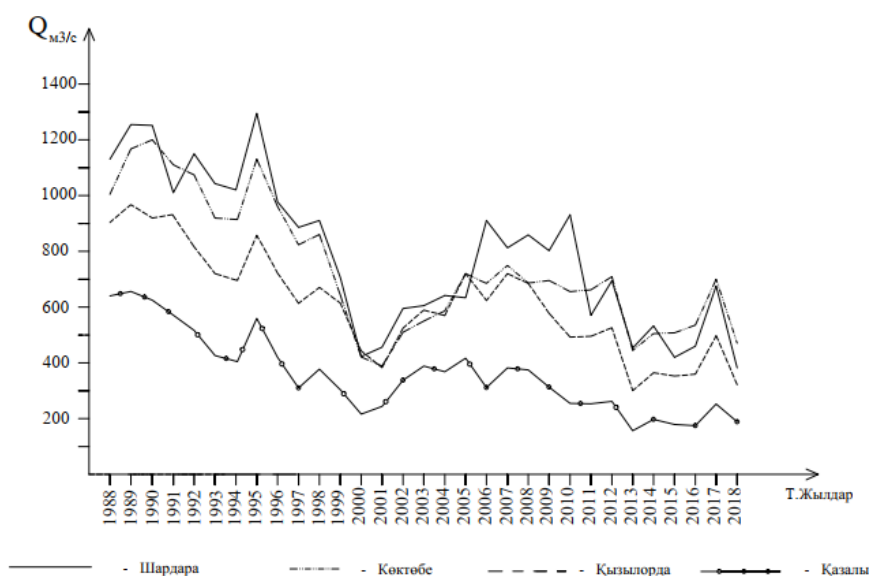
еріген қар суы және жаңбыр тағы бар. Осының нәтижесінде Төменгі ағыста орналасқан гидросттардан үлкен көлемдегі су өтімі өтеді. Су тасқыны бірнеше дүркін толқындық қайталанаудан тұрады, олар бірінің үстіне бірі шығып жатады. Су тасқының шыңы 4-ші (сәуір) айында болады. Межеңдік кезең қыркүйек пен желтоқсан айларында қамтиды. 7-ші шілде 874 м³/с айымен 9-шы тамыз 877 м³/с айында су көлемі азайып түседі. Себебі: вегетация кезінінде су көлемдегі суларды мақта шаруашылығына және бау-бақша өнімдерін өсіруге суды пайдаланылады. Тиісінше судың көп бөлігі егіншілікке ауыл шаруашылығына жұмсалады. Дәл осы жүйедегі су өтімі Шердарадан төменгі гидросттарды судың ретсіз және судың тасқындық деңгейін

қайталайды. 1988–2004 жылдардағы осы периодта Көктөбе гидропостты Шардара төменгі бьефтен тасталған судың орташа $910 \text{ м}^3/\text{с}$ тің $838 \text{ м}^3/\text{с}$ өтеді яғни 91% өткізіп отырды. Бұл су өтімі аз кезеңдерде өзенің арнасы кеуіп, өзен суы азайып, төмен бьефтегі шаруалық жүйелерге кері әсерін тигізеді. Немесе су өтімі көп кезеңде өзенің суының тасуына әкеп соқтырды. 1988–2004 жылдардағы кезеңде орташа су өтімі $910 \text{ м}^3/\text{с}$ тең болды. Ал ең жоғарғы су өтімі $980 \text{ м}^3/\text{с}$ сәуір айына яғни көктем мезгіліне сәйкес келеді. Міне су өтімін апаттық жағдайда төменгі бьефтерге тастап отырды. Бұл өзенің төменгі бьефтерінде орналасқан Қызылорда облысының елді мекеніндіріне үлкен қауіп төндірді. Сонымен қатар Қызылорда облысындағы күріш егістіктеріне кері әсерін тигізді. Ескеретін жәйт тек көктем айларында ғана үлкен көлемде су өтеді, ал вегетация кезең басталған уақытта Шардара төменгі бьефтен тасталатын су күрт азаяды. Себебі: Қырғызстан мемлекетінде орналасқан 19,5 млрд текше метр Тоқтағұл су электр станциясын қысқы мерзімде орналасқан жерінде су аз болғандықтан жазғы мезгілдерде су қоймасына өздеріне керек көлемде су жинайды. Тиісінше Тоқтағұл СЭС-нан төмен орналасқан гидропосттардан аз көлемде су өтімі байқалады және Тоқтағұл СЭС жаз айларында тиісті келісім-шарт негізінде су тасталғанымен Өзбекстан мемлекетті де ауылшаруалығынан кезекті суын алады. Қалған су Шардара су қоймасына келіп түсіп, төменгі бьефте орналасқан гидропосттардан жаз айларныда аз көлемде су өтеді. Міне осы мәселені шешу үшін су реттегіш құрылым қажетілігі туындайды.

2005–2018 Көксарай су реттегіш құрылымы өзен ағысын реттеген кезең яғни реттелген кезең. Шардара төменгі бьефіндегі ең жоғарғы су өтімі $859 \text{ м}^3/\text{с}$ 4-ші сәуір айына сәйкес келеді. Судың тасқындық кезеңі 3–5-ші наурыз-мамыр айларында өтеді. Сәйкесінше 1988–2004 кезеңмен салыстырғанда екі айға су тасқындық уақыт кеміген. Шар-

дара төменгі бьефтен тасталған су табиғи өзен ағысында көктемгі-жаздық (наурыз басталып, мамыр аяқталады) судың тасқыны жүреді. Вегетациялық кезең басталған уақытта 6–9-шы маусым-қыркүйек айларында аз көлемде орташа $563 \text{ м}^3/\text{с}$ су тасталады. Сәйкесінше Көктөбе гидропостында осы су өтімі қайталануы тиіс бірақ қайталанбайды.

Көксарай су реттегіш құрылым арқылы Көктөбе гидропостнан өтетін су бірқалыпты қайталанаудан тұрады. Осы жылдадағы периодта Шардара төменгі бьефі тастаған судың орташа $680 \text{ м}^3/\text{с}$ тің $617 \text{ м}^3/\text{с}$ яғни 83% төменгі бьефте орналасқан Көктөбе гидропостан өтеді. 1–3-ші қаңтар-наурыз айларында Шардара төменгі бьефнен тасталатын су өтімі қалыпты болып. 4–5-ші сәуір-мамыр айларында күрт көтеріліп, 6–8-ші маусым-тамыз айларында күрт төмендейді. Мұның себебі жоғарыда айтылған. Сәйкесінше төменгі бьефте орналасқан гидропосттарда 6–8-ші маусым-тамыз айларында Шардара төменгі бьефнен тасталған су өтімінен төмен су өтуі тиіс. Бірақ төменгі бьефте орналасқан Көктөбе гидропостында Шардара төменгі бьефнен тасталған су өтімінен 10% қосылып өзен суының Көктөбе гидропостнан өтеді. Сәйкесінше, Шардара төменгі бьефі тастаған судың орташа $680 \text{ м}^3/\text{с}$ тің яғни бұл он екі ай бойынша орташа есебі. Енді Шардара төменгі бьефтен су аз тасталған 6–8-ші маусым-тамыз айларында Көксарай су реттегіш құрылымынан ағынды реттеуге 10% қосылып, Шардара төменгі бьефтен тасталған судың Көксарай су реттегіш құрылымы арқылы Көктөбе гидропостнан өтетін су өтімі 90% жуықтайды. 1988–2004 периодпен салыстырғанда Көксарай су реттегіш құрылым өзен суының тасқындық деңгейі бір қалыпты ұстап, төменгі бьефтегі шаруашылықтарға суды реттеп отыр. Нактылап қай айлардарда Көксарай су реттегіш құрылым жұмыс жасағаның білу үшін 2005–2018 жалдарды 3 кезеңге бөліп қарастырып қорейік.

Сурет 1. Сырдария өзенің 1988–2018 жылдардағы Шардара, Көктөбе, Қызылорда, Қазалы гидробектері бойынша орташа жылдық су өтімі

1 кезең 2005–2008 жылдар Шардара төменгі бьефтен тасталған тасталған орташа су өтімі $850 \text{ м}^3/\text{с}$ тең. Ал Көктөбе гидропостнан тасталған орташа су өтімі $710 \text{ м}^3/\text{с}$ тең болды. Көктөбе гидропостты арқылы ағының 83% өтеді. Бұл кезеңде Шардара төменгі бьефтен көктемгі-жазғы мезгілдерде 4–6-ші сәуір-маусым айларында көп көлемдегі су тасталған. Дәл осы су көлемін 69% Көктөбе гидропостынан өткізген қалған 15% шаруашылыққа, ал қалған 16% Көксарай су реттегіш құрылымы алған. Енді осы жылдары 7–9-шы шілде-қыркүйек айларында Шардара төменгі бьефтен аз көлемде су тасталады. Шардара төменгі бьефтен тасталған судың орташа $699 \text{ м}^3/\text{с}$ болады. Ал Көктөбе гидропостнан өтетін судың орташа көлемі $774 \text{ м}^3/\text{с}$ тең болады. Яғни Көктөбе гидропостнан өтетін су көлем 10% көп өтіп отыр. Яғни $75 \text{ м}^3/\text{с}$ Көксарай реттегіш құрылымы 7–9-шы шілде-қыркүйек айларында жіберіп отырды. Ал күзгі-қысқы 10–2-шы қазан-ақпан айларында Шардара төменгі бьефтен $788 \text{ м}^3/\text{с}$ су тастылып отырды. Ал Көктөбе гидропостнан $642 \text{ м}^3/\text{с}$ су өткізілді. Судың 81% тасталып отырды.

2 кезең 2009–2013 жылдар Шардара төменгі бьефтен тасталған орташа су өтімі $702 \text{ м}^3/\text{с}$ тең. Ал Көктөбе гидропостнан тасталған орташа су өтімі $634 \text{ м}^3/\text{с}$ тең болды. Көктөбе гидропостты арқылы ағының 90% өтеді. Бұл кезеңде Шардара төменгі бьефтен көктемгі мезгілде 3–5-ші наурыз-мамыр айларында көп көлемдегі су тасталған. Дәл осы су көлемін 77% Көктөбе гидропостынан өткізген қалған 10% шаруашылыққа, ал қалған 13% Көксарай су реттегіш құрылымы алған. Енді осы жылдары 6–9-шы маусым-қыркүйек айларында Шардара төменгі бьефтен аз көлемде су тасталады. Шардара төменгі бьефтен тасталған судың орташа $550 \text{ м}^3/\text{с}$ болады. Ал Көктөбе гидропостнан өтетін

судың орташа көлемі $684 \text{ м}^3/\text{с}$ тең болады. Яғни Көктөбе гидропостнан өтетін су көлем 24% көп өтіп отыр. Яғни $134 \text{ м}^3/\text{с}$ Көксарай реттегіш құрылымы 6–9-шы маусым-қыркүйек айларында жеберіп отырды. Ал күзгі-қысқы 10–2-шы қазан-ақпан айларында Шардара төменгі бьефтен $774 \text{ м}^3/\text{с}$ су тасталып отырды. Ал Көктөбе гидропостнан $609 \text{ м}^3/\text{с}$ су өткізілді. Судың 78% тасталып отырды.

3 кезең 2014–2018 жылдар Шардара төменгі бьефтен тасталған тасталған орташа су өтімі $532 \text{ м}^3/\text{с}$ тең. Ал Көктөбе гидропостнан тасталған орташа су өтімі $539 \text{ м}^3/\text{с}$ тең болды. Көктөбе гидропостты арқылы ағының 101% өтеді. Бұл кезеңде Шардара төменгі бьефтен көктемгі мезгілде 3–5-ші наурыз-мамыр айларында көп көлемдегі су тасталған. Дәл осы су көлемін 95% Көктөбе гидропостынан өткізген қалған 5% Көксарай су реттегіш құрылымы алған. Енді осы жылдары 6-шы маусым айында Шардара төменгі бьефтен аз көлемде су тасталады. Шардара төменгі бьефтен тасталған судың орташа $415 \text{ м}^3/\text{с}$ болады. Ал Көктөбе гидропостнан өтетін судың орташа көлемі $470 \text{ м}^3/\text{с}$ тең болады. Яғни Көктөбе гидропостнан өтетін су көлем 13% көп өтіп отыр. Яғни $55 \text{ м}^3/\text{с}$ Көксарай реттегіш құрылымы 6-шы маусым айында жеберіп отырды. Ал 7-ші шілде айында Шардара төменгі бьефтен $654 \text{ м}^3/\text{с}$ су тастылып отырды. Ал Көктөбе гидропостнан $539 \text{ м}^3/\text{с}$ су өткізілді. Судың 82% тасталып отырды. Қалған 10% шаруашылыққа, ал қалған 8% Көксарай су реттегіш құрылымына тасталып отырды. Күзгі-қысқы 9–2 айларда Шардара төменгі бьефтіңдегі орташа су өтімі $517 \text{ м}^3/\text{с}$, ал Көктөбе гидропостындағы орташа су өтімі $544 \text{ м}^3/\text{с}$ болды. Салыстырмалы түрде қарағанда 6 ай бойы Көксарай жұмыс жасай тұрғанын көре аламыз.

Әдебиет:

1. Омаров К.А. Экологическая оценка работы орошаемых массивов низовьев р. Сырдарья // Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана. 2001. — В. 2. — С. 34–37.
2. Зубаиров О.З., Шомантаев А.А., Омаров К.А. Оценка гидрохимического режима и основные направления дальнейшего исследования по улучшению качества воды реки Сырдарья // Сборник научных трудов. Актуальные проблемы в экологии и природопользовании. — Кызылорда, 1996. — С. 71–72.
3. Умирзаков С.И., Омаров К.А. Современный русловой водный баланс и структура безвозвратного водопотребления низовьев р. Сырдарья. Экологические проблемы водных ресурсов и орошаемых земель Казахстана: Сб. статей. / Под ред. Р.Х. Дюсеновой. — Алматы: КазГУ, 2000. — С. 100–106.
4. Омаров К.А., Шомантаев А.А., Зубаиров О.З. К вопросу о суммарных потерях стока в низовьях Сырдарьи в условиях полного зарегулирования стока // Вестник КГУ. — 2000. — В. 2. — С. 41–44.
5. Кошкараров С.И. Мелиорация ландшафтов в низовьях реки Сырдарья. — Алматы: Гылым, 1997. — 268 с.
6. Бурлибаев М.Ж., Достай Ж.Д., Турсунов А.А. Арало-Сырдарьинский бассейн (Гидроэкологические проблемы, вопросы вододелиения). — Алматы: Дауир, 2001. — 180 с.
7. Рождественский А.В., Ежов А.В., Сахарюк А.В. Оценка точности гидрологических расчетов. — Л.: Гидрометеоиздат, 1990. — 278 с.

Түркия мемлекеті оқулықтарындағы КСРО тарихы

Динашева Лазат Сарсенбековна, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Әліпбай Бейімбет Мықтыбекұлы, магистрант

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)

Мақалада Түркия Республикасының білім беру мекемелерінде Кеңес мемлекетінің 1923–1960 жж. тарихының оқытылуы мәселесі қаралады.

Түйін сөздер: Түркия, тарих, оқулық, КСРО, мектеп.

История СССР в учебниках Турции

Динашева Лазат Сарсенбековна, кандидат исторических наук, доцент

Алипбай Беимбет Мықтыбекулы, магистрант

Международный Казахско-Турецкий университет им. Х. А. Ясауи (г. Туркестан, Казахстан)

В статье рассматривается вопрос изучения истории советского государства в 1923–1960 гг. в образовательных учреждениях Республики Турция.

Ключевые слова: Турция, история, учебник, СССР, школа.

Тарих ғылымының мәдениетаралық байланыс пен қоғамдық ортадағы әсерін әлемдегі ғылым мен техниканың дамуы бәсеңдеткенімен, ол — әлі күнге дейін өзіндік құнын жоғалтпаған маңызды базалық білім болып табылады. Басқа оқулықтар сияқты, Түркияда жоғары мектептерде тарих пәні базалық білім ретінде «Білім және Ғылым басқармасы» тарапынан мақұлданады. Сондықтан да, біздің мақаламыздағы хронологиялық шегі деп белгіленген уақыт аралықтарында, сол кезде елді басқарған биліктің ұстанған саясаты оқулықтардағы пікірлердің өзгеруіне тікелей әсер еткен. Сол себепті оларды үшке: Ататүрік, Инөнү және Демократиялық Партия кезеңіндегі түрік оқулықтарындағы Кеңестер одағы тарихының көрініс табуы деп бөліп, зерттеудің негізгі нысаны етіп алдық.

Ататүрік кезеңінің тарих оқулықтарындағы кеңестік / орыс бейнесі

Бұл жылдар түрік-кеңес қатынастарының өзара қиындық тудырмаған жылдары болды. 1925 жылы Парижде екі мемлекет арасында «Бейтараптық және Соғыспау» туралы келісімге қол қойылды. Бұл келісім екі елдің арасындағы саяси қатынастардың дамуына жағдай жасады. 1927 жылы қайтадан Анкарада «Сауда және Ынтымақтастық туралы келісімге» қол қойылып, коммерциялық ынтымақтастықты жақсартуға күш салынды. 1928 жылы шабуылдар мен соғысқа тыйым салған Брианд-Келлог пактісіне қол қойылған кезде, оған Түрік және Кеңес үкіметтері де қатысқан болатын [1]. Кеңес Одағы мен Түркия арасындағы жақсы қарым-қатынас 1936 Монтре Бұғаздар Конвенцияна дейін өзгеріссіз жалғасын тапты. Ататүрік кезеңіндегі саяси және сауда қатынастарының талабы ретінде түрік тарихы оқулықтарындағы Кеңес Одағының бейнесі, әдетте, бейтарап түрде қарастырылатындығы байқалады. 1931 жылы Білім және ғылым министрлігі тарапынан жазылған Түркия Республикасының тарих оқулығында Бірінші дүниежүзілік

соғыстан кейінгі төңкерістерде Ресейдегі большевизм былайша сипатталады [2, 6 б.]: «Соғыстың соңында көптеген жеңіліске ұшыраған елдерде толқулар мен төңкерістер болды, нәтижесінде бұрынғы жеке үстемдік, яғни патшалық және империялық басқару республикалық режиммен алмастырылды. Орыс революциясы көп ұзамай саяси саладан әлеуметтік салаға өтті. Орыстанған түрік отбасынан шыққан Ленин есімді адамның ерік-жігерімен және теориясымен әлі күнге дейін қалған коммунизмді толық жүзеге асыруға тырысты. Бұрынғы Ресей империясы ұлттық көпшілікті ескере отырып, көптеген мемлекеттерге бөлінді. Ақырында Ресей атауы ресми түрде алынып тасталды. Бұрынғы Ресей империясы ақыры Кеңес Социалистік Республикалар Одағы деп аталды...» [3, 167 б.].

Ұлттық күрес кезінде Түркия мен Кеңес Одағы арасындағы қарым-қатынастар «Вакит» газеті мен Ертемнің кітабында да айтылды. Осы жұмыстарға сәйкес 1921 жылы 16 наурызда Мәскеуде Кеңес Одағымен қол қойылған достық туралы келісім екі империалистік емес мемлекеттерді бір-біріне жақындата түсті. 1921 жылғы Мәскеу келісіміне сәйкес, бұған дейінгі екі тараптың бір тарапы қатыспаған ешқандай халықаралық конвенцияны қабылдаған жоқ, Ресей Ұлттық пактіні біршама өзгертулермен қабылдады және Патшалық пен Осман империясы арасында жасалған келісімдер жойылды. Сонымен қатар, екі ел бір-біріне қарсы қалыптасқан құрылымдарды өз елдерінде ескермеуге міндеттеме алды.

Большевиктер революциясының нәтижесінде Ресей келісімдер жасау арқылы Бірінші дүниежүзілік соғысты аяқтады; тарих оқулықтарында былайша сипатталады: «1917 жылғы төңкерістен кейін Ресейдің еуропалық мемлекеттермен арақатынасы бұзылды. Өйткені Кеңес Федеративтік Социалистік Республикасы мен Еуропаның капиталистік мемлекеттері арасында режим мен мүдделер

тұрғысынан толық қайшылық бар болатын». Сол кітаптарда Еуропа мемлекеттерінің төңкерісшіл Ресейді жою үшін түрлі майданда шабуыл жасағаны және Еуропаның қолдауымен олар Польша, Балтық және Румыния майдандарын ұрыс алаңына айналдырғандығы; Одақтас Антанта мемлекеттерінің Стамбул мен Кавказды жаулап алуы, Британияның Иран мен Ауғанстандағы ықпалы Ресейді қоршап алғандығын көрсетеді [4, 167–168 б.]. Сонымен қатар, ортақ жауға қарсы Ресей мен Түркия арасында бір келісімнің жүзеге асқандығы, мұның географиялық қажеттіліктен болғандығы; Түркия мен Ресей территориялары бұл қоршау қозғалыстарына кедергі келтіргені атап өтілді. Сонымен қатар, екі мемлекет арасында келісімге қол жеткізілген кезде, екі түрлі саяси және әлеуметтік режимдердің айырмашылықтарды ескерусіз жүзеге асырғандығы баса айтылды [5, 250–251 б.], сол кезеңде жазылған тағы бір тарих оқулығында «жаңа Ресей өзінің мүдделерін түріктер үшін достық және пайдалы деп тапты» деп айтылған [4, 204 б.].

Бұл кезеңді Түрік тарихы және Тексеру Қауымдастығы тарапынан жазылған IV Тарих кітабы Түркия Республикасы жөнінде әңгімелейді. Кітапта Түркия-Кеңес Одағы қарым-қатынастарына тоқталады; Кеңес Одағы, идеологиясы құрметтелген мемлекет ретінде қарастырылды. Түркия большевиктер төңкерісінің өз елінде таралуына және Ресейде ұлттық жобалардың, өз еліне әсер етуіне жол бермеді. Түркия сыртқы саясатында Кеңес аумағында Тұраншылдық қызметтерін жалғастырмайтындығын Кеңес Одағына хабарлады, бұл бағытта тіпті түрік ошақтарыда жабылды [6, 59 б.].

Инönü кезеңінің тарих оқулықтарындағы кеңестік / орыс бейнесі

Ұлт басшысы ретінде де белгілі Исмет Инönü кезеңіндегі Тарих оқулықтарында Кеңес Одағының бейнесі әртүрлі екендігі байқалады. Осы кезеңде Түрік тарихы және Зерттеу қоғамы дайындаған тарих курстары тоқтатылды; Шемсеттин Гүналтай, Кавид Байсун, Энвер Зия Карал, Ариф Муфит Мансель және Ұлттық білім министрлігі дайындаған кітаптар оқытыла бастады [7, 83 б.].

Ұлттық білім министрлігінің тапсыры бойынша жазылған 1945 жылғы тарих оқулығында «Ресей Осман империясының өрлеген кезеңінде Еуропадағы түрікшілдікке зиян келтірген алғашқы мемлекет болды», «Ол теңіздер мен Орталық Еуропаға ығысқысы келгендіктен Османлы империясына зиян келтірген мемлекет» ретінде сипатталады [8, 92–93, 111 б.]. Су мен Дурудың негізгі орта білімнің үшінші сынып оқушыларына арнап жазған тарих оқулығында Ресейдегі большевизм туралы былай жазылған [9, 138–139 б.]: «Ресейде соғыс аяқталғанға дейін саяси толқулар болды. Соғыс аяқталғаннан кейін орыс толқулары әлеуметтік формаға ие болды. Ленин Ресейде коммунистік билік орнатты. Бұрынғы Ресей империясы Кеңес Социалистік Республикалар Одағы деп аталды. Еуропаның басқа мемлекеттері басқарудың бұл жаңа формасының өз отандарына таралуын қаламады және Ресейге қарсы шаралар қолданды.

Алайда, коммунизм идеялары бұл елдерге де енді. Тіпті қысқа мерзімде коммунистік әкімшіліктер Баварияда, Венгрияда құрылды».

Сол кітапта Ұлыбритания, Франция және Италия үкіметтерінің түріктерге қарсы бірлесе әрекет еткені, бірақ Кеңес Одағы мен АҚШ-тың ұстанымдары әр түрлі екені айтылған. Түркияны бөлшектеп, жоқ еткісі келген үлкен мемлекеттердің Большевик Орыстарға да жау екендігі, сонымен қатар Орыстар мен Түріктердің жаулары бірдей екендігі айтылады.

Демократиялық партия кезеңінің тарих оқулықтарындағы кеңестік / орыс бейнесі

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін әлем өзгерген кезде Түркияда да көппартиялық саяси өмірге қадамдар жасалады және сайлау нәтижесінде Демократиялық Партия билікке келеді. Демократиялық партия — жаңадан қалыптасқан әлемнің жетекші елі АҚШ-тың саясатына көп жағынан сәйкес келетін қадамдар жасай бастады. Сондықтан түрік тарихы оқулықтарында Кеңес Одағының бейнесі өзгере бастады. Унат пен Судың жазған орта мектеп тарихы оқулығында Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Ресей жаулап алған Еуропа елдерінде, өзінің мемлекеттік жүйесін мәжбүрлі түрде қабылдата отырып, оларды қысым астында ұстауы Біріккен Ұлттар Ұйымының жұмысын қиындата бастады; АҚШ-тың дүниежүзілік бейбітшілікті жаңа қауіп-қатерден қорғау үшін және Ресей ықпалының одан әрі таралуын болдырмау үшін қайтадан шаралар қабылдауы қажет екендігі айтылған. Сезардың айтуы бойынша [10, 207 б.], Ресейде 1917 жылдан бастап үстемдік еткен Коммунистік партия, коммунистік режимді бүкіл әлемге таратқысы келді. Осыдан басқа, Ресей үкіметі бейбітшілік жылдарында және тіпті Екінші дүниежүзілік соғыстың соңына дейін саясаттың шынайы ниеттері мен бет-әлпетін көрсетпестен, үнсіз және айлакерлікпен жалғастырды.

1950-ші жылдардан 1980-ші жылдардың ортасына дейін оқытылған тарих оқулықтарын жазушылардың бірі Эмин Октайдың оқулықтарында, Ресей 19-шы және 20-шы ғасырларда Еуропаның саяси тарихында маңызды рөл атқарды және Вена конгресінен кейін өз аумағын әсіресе Осман империясына зиян тигізетін аймаққа дейін кеңейтетін мемлекет ретінде сипатталды. Ресей, Шығыста Кавказды, Сібірді және Түркістанды иемденіп, Жапон теңізіне дейін жетіп, әлемдегі ең үлкен және ұжымдық отаршыл империяны құрды. Ол сондай-ақ тағы да Англия және Американың көмегімен үлкен қауіптен құтылды, алайда олар демократия әлемімен келісе алмады [11, 283 б.]. Орыс отаршылдығына үлкен мән берген Октай, тарихтың көптеген кезеңдерінде орыстардың отаршылдықпен айналысқанын, соңғысы большевиктік төңкерістен кейін, Түркістан мен Сібірде құрылған бірқатар байырғы үкіметтерді көп ұзамай Қызыл Армия Ресейге қосқанын жазды. Автор, Ресей Моңғолияны Қытайдан алып қана қоймай, онда коммунистік үкімет құрып, содан кейін Түркістанды да өзінің ықпалына алып, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Шығыстағы ықпа-

лын сөзсіз арттырғанын мәлімдеді. Жапон шапқыншылығынан аман өткен Қытай мен Солтүстік Кореяда коммунистік үкімет құрылғанын айтты. Ресей құрған отарлық империя біз осы уақытқа дейін оқыған басқа ұлттардың отарлық империяларына ұқсамайтындығы, өйткені Ресей жаулап алған жерлерін тікелей орталыққа байлап, оларды барлық жағынан орыстандырғанын мәлімдеді [11, 314 б.].

Октай Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жаңа мемлекеттік режимдерді зерттегенде, Ресейдегі коммунистік режимді басынан бастап жай-жапсарын былайша түсіндіреді: «Осы мемлекеттің алғашқы президенті болған Ленин, 1924 жылы қайтыс болды. Ол қайтыс болғаннан кейін коммунист көсемдері Троцкий мен Сталин бір-бірімен соғыса бастады. Ақыры Сталин Ресейді басып алды. Троцкий Ресейден қашып кетті, содан кейін өлтірілді. Сталин Ресейдің басшысы болғаннан кейін Ресейде коммунистік режим орнады [11, 204 б.] “.

Атсыз және Оранның жалпы орта мектептер үшін жазған тарих оқулығында Ресейдегі большевиктік революция процесі, қабылданған қадамдар мен коммунистік қадамдардың нәтижелері төмендегідей қарастырылды: 1917 жылы Ресейдегі революция нәтижесінде патшалық жойылып, Кеңес Социалистік Кеңесі құрылды. Осылайша, революцияны басқарған Ленин, Троцкий және оның достары Карл Маркс пен Энгельс құрған құрған гипотетикалық социализмді, коммунизм деген атаумен қолданыс саласына енгізді. Сондықтан Ресей 1917 жылы жеке бейбітшілік орнатып, соғыстан кетті. Жеке меншіктің орнына ортақ меншік принципін қабылдаған бұл режимде буржуазиялық тапқа қарсы пролетариаттың, яғни жұмысшы табының билігі орнықты. Бұл жаңа басқару режимінде Ресей өзінің

ішкі істерінде салыстырмалы түрде тәуелсіз болғанымен, өзінің сыртқы істерінде ортақ біртұтас мемлекеттік жүйені құрды. Дәл осы себептерге байланысты «Ресей ұзақ уақыт Еуропа мемлекеттерінің тобынан бөлек» тұрды [12, 213–215 б.].

Қорытынды

Ататүрік кезеңінің тарих оқулықтарында Кеңес Одағына көбірек орын берілгені байқалды. Осы кезеңде автор (лар) студенттердің санасында орыс бейнесін жазағанда Басқару айырмашылықтарына қарамастан жаңа қосымша түсініктермен Түркия Республикасының жанындағы көршілес дос ел деген сияқты мәлімдемелерге ерекше орын берілген. Ататүріктің кезінде орыс бейнесі достық ағымға ие болды және екі ел де бір-біріне мұқтаж деген түсінік пайда болды.

Инөнү және Демократиялық партия кезеңдерінде мұндай мәлімдемелер мүмкін болмады. Осы кезеңнің тарих оқулықтарында Осман империясына ең көп қауіп қатер әкелген және қиын жағдайда қалдырған мемлекет Ресей болғандығы ерекше атап айтылады. Осыған сәйкес, Орыстардың үнемі теңіздерге шығуды қалайтындығы және жол бойындағы Осман жерлерін нысанаға алып, ассимиляция саясатын ұстанғаны анық айтылады және Осман империясы үшін орыс патшасының «науқас адам» бейнесі ерекше атап өтілді. XIX ғасырда Осман империясы мен өте қызу күрес жүргізген мемлекеттердің бірі Ресей болды. Бұл жағдай тарих оқулықтарында теріс өрнектермен берілген. Инөнү мен Демократиялық партияның кезеңінде Ресейге байланысты теріс көзқарас XX ғасырда да өзгерген жоқ. Кеңес Одағы әдетте «экспансионистік» және «отарлаушы» деп саналды.

Әдебиет:

1. Soysal, İsmail (2000). Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları. Ankara: TTK.
2. Maarif Vekâleti (1931). Tarih 4: Türkiye Cumhuriyeti. İstanbul: Devlet Matbaası.
3. Maarif Vekâleti (1939). Tarih: Ortaokul 3. İstanbul: Maarif Basımevi.
4. Ertem, Sadri (1938). Tarih El Kitabı: Lise ve Lise Olgunluk Sınavlarına Hazırlık. Üçüncü Bası, İstanbul: Kanaat Kitabevi.
5. Vakıf (1932). Tarih El Kitabı: Lise ve Orta Mektep Bakalorya Sınıflarındaki Gençler İçin. İstanbul: Vakıf Basımevi.
6. Türk Tarihi ve Tetkik Cemiyeti (1931). Türkiye Cumhuriyeti Tarih IV. İstanbul: Devlet Basımevi.
7. Aktaş, Özgür (2006). Cumhuriyet Devri Tarih Ders Kitaplarında Rusya İmgesi. Kars: Kafkas Üniversitesi, (Yay. Yüksek Lisans Tezi).
8. Milli Eğitim Bakanlığı (1945). Tarih: İlkokul 5. İstanbul: Maarif Basımevi.
9. Su, Kamil ve Duru, Kazım Nami (1947). Tarih: Orta III. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
10. Cezar, Mustafa (1951). Tarih: Ortaokul 3. İstanbul: Okul Kitapları.
11. Oktay, Emin (1952). Tarih: Lise 3 Yeni ve Yakın Çağlar. İstanbul: Remzi Kitabevi.
12. Atsız, Bedriye ve Oran, Hilmi (1953). Yeni Lise Kitapları: Tarih 3 Yeni ve Yakın Çağlar. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Орталық Азия аймағының су-энергетикалық мәселелері

Достан Айжан Бисенқызы, магистратура студенті;

Егізбай Абзал Серікұлы, магистратура студенті

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Орталық Азия елдері үшін ең күрделі мәселелердің бірі тұщы судың тапшылығы және осыған байланысты трансшекаралық су ресурстарын бірлесіп пайдалану мәселелері. Орталық Азиядағы қалыптасқан шындық жүргізіліп жатқан экономикалық саясатпен, су ресурстарын пайдалану саласында өңір елдерінің өзара іс-қимылының жоқтығымен, сондай-ақ климаттың өзгерістерімен, халықтың өсуімен және ауыл шаруашылығына қажетті су ресурстарын тұтынумен тікелей байланысты, бұл су қорының азаюына алып келді. Орталық Азияның гидрографиялық желісінің ерекшелігі оның су объектілерін тек өңір шеңберінде ғана емес, сондай-ақ өңірдің әрбір мемлекеттер шеңберінде біркелкі бөлінбеуі болып табылады, бұл елдерге өздерінің ұлттық мүдделерін қамтамасыз етуде су ресурстарын толық көлемде пайдалануға мүмкіндік бермейді.

Кілттік сөздер: Орталық Азия, су ресурстары, аймақ мәселелері, табиғи ресурстық әлеует.

Водно-энергетические проблемы Центрально-Азиатского региона

Достан Айжан Бисенқызы, студент магистратуры;

Егізбай Абзал Серикулы, студент магистратуры

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Одной из самых сложных проблем для стран Центральной Азии является дефицит пресной воды и связанные с этим вопросы совместного использования трансграничных водных ресурсов. Сложившиеся реалии в Центральной Азии непосредственно связаны с проводимой экономической политикой, отсутствием взаимодействия стран региона в сфере использования водных ресурсов, а также изменениями климата, ростом населения и потребления водных ресурсов, что уже привело к физическому уменьшению запасов воды. Особенностью гидрографической сети Центральной Азии является крайне неравномерное распределение ее водных объектов не только в рамках региона, но и в рамках каждой из держав региона, что не позволяет странам в полной мере использовать водные ресурсы в обеспечении своих национальных интересов. Основные источники воды в регионе находятся в пределах двух государств — Киргизии и Таджикистана, что порождает трудности во взаимоотношениях этих стран с Узбекистаном, Казахстаном и Туркменистаном. Также ситуация осложняется различными подходами к водопользованию.

Ключевые слова: Центральная Азия, водно-энергетические ресурсы, проблемы региона, природно-ресурный потенциал.

Кіріспе
Өмір сүру және даму үшін негізгі және іргелі талап барлық тірі организмдер мен ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіру су ресурстарының, атап айтқанда тұщы судың болуы болып табылады. Бұдан басқа, орман және ауыл шаруашылығын, тау-кен өнеркәсібін қоса алғанда, шаруашылық қызметтің көптеген түрлері десудың едәуір мөлшерін қажет етеді. Судың анықтаушы сипатының жаһандық ауқымдағы стратегиялық табиғи ресурсы, ал оның болмауы — саяси қақтығыстар элементтерінің бірі болып табылады. Сондықтан Орталық Азия үшін өңірде су проблемасының жалпы шешімін табу маңызды. Өңірдегі су ресурстарының санын өлшеумен айналысатын әртүрлі зерттеу орталықтарының деректеріне сәйкес жыл сайын тұщы су ресурстары санының азаюы тіркеліп отыр. Оларды қысқарту бірқатар себептерге байланысты анықталады. Олардың ішінде- аймақ елдеріндегі халықтың өсуі. Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстанда соңғы жылдары халықтың өсуі 30%- ға тең. Бұл аймақ елдерінде су ресурстарын тұтынудың ұлғаюына алып келді [1]. Халықты тұщы

сумен қамтамасыз етуден басқа, әрбір елге өнеркәсіптік мұқтаждыққа бағытталған су ресурстары қажет. Өндірісті дамыту үшін қажетті көлем жыл сайын ұдайы өсуде. Сонымен қатар, өндірістің кейбір салалары суды қайтарымсыз тұтынады, бұл сондай-ақ аймақ елдеріндегі су ресурстары тапшылығы мәселесінің шиеленісуіне әкеледі.

Аймақтағы судың негізгі көздері екі мемлекеттің — Қырғызстан мен Тәжікстанның шегінде орналасқан, бұл осы елдердің Өзбекстан, Қазақстан және Түрікменстанмен өзара қарым-қатынасында қиындықтар туғызады. 1990 жылдардың басынан бастап су мәселелері өңірлік қауіпсіздіктің факторларына айналды. Орталық Азияның трансшекаралық су ресурстарын пайдаланудың қалыптасқан тетігінде елеулі «дау» қаланды, су ресурсы Орталық Азия өңірі мәселелерінің иерархиясында жетекші орындардың бірін алып отыр [2]. Нәтижесінде, Орталық Азия аймағында суды пайдалануға байланысты мәселелер шиеленіскен әлеуетке ие және тұрақты мониторингті қажет етеді. Көптеген талқылауларға және су мәселесін реттеу әрекеттеріне қарамастан тараптар келісімге келген жоқ.

Сондай-ақ су-энергетикалық ресурстар төңірегіндегі ахуалдың дамуына әсер етуі мүмкін.

Зерттеудің әдіс тәсілдері мен өзектілігі

Орталық Азия аймағы елдеріндегі жыл сайынғы жалпы су жинау шамамен 145 км^3 (әлемдегі су тұтынудың жалпы көлемінің шамамен 3,7%-ын құрайды). Өзбекстанның суды қайтарымсыз тұтынудың ең жоғары деңгейі — 56 км^3 , бұл жалпы санның 39%-ын құрайды. Бұл елдің ең үлкен суармалы алқапқа ие болуына байланысты. Ол Орталық Азияның басқа елдерінде суармалы алқаптардан 2–4 есе көп. Ең аз тұтынуды Тәжікстан мен Қырғызстан жүзеге асырады. Өңірге жалпы тұтыну көлемінің 8%-ы және 6%-ы тиесілі. Қайтарылмайтын суды тұтынудың шамамен 89%-ы ауыл шаруашылығына пайдаланылады [3]. Өңірдің барлық елдерінде, Қазақстанды қоспағанда, ауыл шаруашылығы өндірісіндегі су алу су тартудың жалпы көлемінің 90%-дан астамын құрайды. Қазақстанда ол тек 66%-ды құрайды [4]. Бұл елдер экономикалық өсу, климаттың өзгеруі, урбанизация, су ресурстарын біркелкі емес пайдалану сияқты су ресурстарының сарқылуының жаһандық факторларының ықпалында болып отыр.

Су ресурстарын пайдалану саласындағы ахуалды қиындататын екінші мәселе су ресурстарын бөлудің даулы мәселелерін реттеуге бағытталған құқықтық базаның болмауы болып табылады. Әлемде су ресурстарын бірлесіп пайдалану бойынша айтарлықтай тәжірибе жинақталған, ең алдымен, жалпыға танылған конвенциялар мен декларациялар, көпжақты және екі жақты келісімде жүзеге асады. Алайда әлемнің түрлі өңірлерінде қолданылатын құжаттар Орталық Азиядағы ортақ су пайдаланудың барлық нюанстарын толық көлемде көрсетпейді. Орталық Азияның су энергетикасы мен ирригациясы өзара қақтығысқа түсті деп айтуға болады. Бұл Орталық Азия елдері мүдделерінің айырмашылығымен байланысты. Қырғызстан үшін Сырдария су алабы елдің «жүрегі» болып табылады [5]. Нарын өзенінде орналасқан бес негізгі су электр станциясы елдің 97% суэнергетикасын өндіреді. Қазіргі уақытта суэнергетика әлеуетінің аз бөлігі ғана пайдаланылады. Ел Қытай, Қазақстан және Өзбекстан сияқты көршілес елдерге 2–2,5 млрд кВт/сағатқа электр энергиясын экспорттайды [6].

Сондықтан Қырғызстан үшін негізгі қызығушылық ішкі пайдалану үшін жеткілікті энергия өндіру, сондай-ақ оның басқа елдерге экспорты болып табылады. Тоқтағұлдағыдай, көптеген жасанды су қоймалары су ресурстарын жинақтау үшін ғана емес, маусымдық су тасқыны тәуекелдерін азайту және суэнергетика өндірісі үшін де құрылған болатын. Қырғызстан сондай-ақ Нарын өзенінде кеңес уақытында салынған қосымша электр станцияларын пайдалануда. Сонымен қатар, елде шағын ауылдық ауылдардың энергиясына деген қажеттілігін қанағаттандыру үшін 200-ден астам шағын су электр станцияларын салу жоспарлануда.

Қырғызстан электр энергиясын өндіруді ұлғайтуға мүдделі болса, Өзбекстан үшін ауыл шаруашылығын дамыту маңызды. Ең алдымен, бұл мақта өсіруге қатысты. Бірақ оның тек 10% мақтаға жарамды жер болатын болса да,

мақта шаруашылығының қажеттілігіне судың жалпы тұтынуының 90%-ға жуығы келеді [7]. Өзбекстан суару үшін пайдаланылатын су мөлшерін қысқарту үшін мақта өсіруге тәуелділікті төмендету бойынша күш-жігер жұмсауы тиіс.

1990 жылға қарай ол мақта өндірісін суармалы жерлердің жалпы алаңының шамамен 30%-ға дейін қысқартуға қол жеткізді, оны бидай және көкөніс сияқты басқа да дақылдарды өсірумен алмастырды. Соған қарамастан, қырғыздың жаңа суэлектр станциялары мен су қоймаларының құрылысына қарсы шығатын Өзбекстан үшін трансшекаралық өзендер ағысының жоғарғы жағында су проблемасы басты мәселелердің бірі болып қалады. Сондай-ақ, Өзбекстан Тәжікстандағы су электр станцияларын салуға қарсы болды. Жағдай өңірдегі су мәселесінің шиеленісуімен күрделенді, онда Өзбекстан газ жеткізуді тоқтатты және темір жол бойынша жүк тасымалдау тарифтерін көтерді. Өз кезегінде, Тәжікстан жаңа СЭС салуды бастады. Бұл екі жақты қатынастардың шиеленісуіне әкелді. Бұл тұрғыда елдің негізгі мүддесі ішкі тұтыну мен өндіріс үшін жеткілікті энергия мөлшерін қамтамасыз етуден тұрады [8]. Дегенмен, ел Эмудария бассейнінде өзінің су электр станцияларын әзірлеуге неғұрлым бағытталған, өйткені өзеннің барлық жоғарғы бассейнін алып жатыр. Тәжікстан ең маңызды ағыны болып табылатын Вахш өзенінде 250-ге жуық су электр станциясын салды. Қазақстан, ең алдымен, Қырғызстан аумағында бастау алатын су ағынын басқаруға мүдделі және Өзбекстан арқылы, әсіресе вегетациялық кезең ішінде ағып өтетін өзенге қатысты.

Қазақстан сондай-ақ Арал теңізінің солтүстік бөлігін қалпына келтіруге мүдделі болып отыр. Қазақстан трансшекаралық өзендердің жоғарғы сағасынан ағысты қысқарту салдарын дайындау және азайту үшін Көксарай құрылысын салды (Арал теңізінен сәл жоғары орналасқан су қоймасы). Бұл Қазақстанға қыста суды жинауға және жіберуге мүмкіндік береді, сол арқылы жоғарғы ағыстағы төгінділерге тәуелділікті азайтады. Су қоймасы сондай-ақ Қазақстанға бұрын пайдаланылмаған суды сақтауға және Арал теңізіндегі ағынды бақылауға мүмкіндік береді [9]. Алайда Сырдария өзенінің суын пайдаланудан басқа, Іле және Балқаш өзендерінің бассейнінде су ресурстарын пайдалану Қазақстан үшін өзекті проблема болып табылады. Балқаш бассейні Қытаймен шектесетін елдің ең шығыс бөлігінде орналасқан, қытайлықтар бұл бассейннің суын белсенді пайдаланады, бұл экологиялық теңгерімге қауіп төндіреді. Өңірдегі су проблемалары әрбір елдің өз экономикасын дамыту үшін өздерінің ұлттық мүдделеріне баса назар аударуына байланысты туындайды. Су ресурстары мәселесі тек сумен ғана емес, энергетикалық қажеттіліктермен де, ауыл шаруашылығымен де тығыз байланысты.

Су-энергетикалық өзара байланыс шеңберінде аймақ елдері «ортақ пайда» немесе «өзара пайда» алу үшін бірлескен шешім әзірлеуді жалғастыруы қажет. Тұжырымдаманы әзірлеу жөніндегі өңірлік күш-жігерге жәрдемдесу үшін арналардың бірі болып табылатын «Арал теңізі бассейнінің

бағдарламасы» шеңберінде іс-қимылдарды орындауды жалғастыру қажет [10]. Орталық Азия жоғары су әлеуетіне ие, өйткені өңірде тұщы судың үлкен көлемі ғана емес, сонымен қатар өңірдің суы жоғары сапалы деп танылады, ал өңірдің трансшекаралық су ресурстары әрбір Орталық Азия елінің таптырмас және әмбебап табиғи игілігі болып табылады. Қазіргі кезеңде өңірдің су әлеуеті қарқынды технотендік араласудан зардап шегіп отыр, сондай-ақ су ресурстарын қайтарымсыз тұтыну мен ластанудан қысқарту қажеттілігі туындайды [11]. Осы себепті өңір елдері үшін су тек экологиялық ғана емес, сонымен қатар мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Оның жетіспеушілігі елдер арасындағы қарым-қатынасты шиеленістіреді және су ресурстарын иелену үшін бәсекелестіктің себебі болып табылады.

Қорытынды

Трансшекаралық өзендердің төменгі жағында орналасқан мемлекеттер суды тауар деп тануға және жоғарғы елдеріндегі — Қырғызстан мен Тәжікстандағы гидротехникалық жүйелерге қызмет көрсетуге байланысты шығындарды көтеруді қаламайды және оған дайын емес. Олар халықаралық келісімдер арқылы әлемнің басқа өңірлерінде қолданылатын су бөлу тәжірибесін бекітуге тырысады. Трансшекаралық өзендердің төменгі жағында орналасқан мемлекеттер суды тауар деп тануға және жоғарғы елдеріндегі — Қырғызстан мен Тәжікстандағы гидротехникалық жүйелерге қызмет көрсетуге байланысты шығындарды көтеруді қаламайды және дайын емес. Олар халықаралық келісімдер арқылы әлемнің басқа өңірлерінде қолданылатын су бөлу тәжірибесін бекітуге тырысады. Әлемдік құжаттарда бекітілген принциптер мен ұсынымдар: Су қорғау жөніндегі конвенциялар (Хельсинки хаттамасы, 1992 ж. 17

наурыз), БҰҰ Халықаралық су ағындарын пайдаланудың кеме жүзбейтін түрлерінің құқығы туралы Конвенциясы (Нью-Йорк қаласы, 1997 ж. 21 мамыр) және т. б. алайда бұл құжаттарда өңір үшін аса маңызды ережелер жоқ. Су ресурстарының тапшылығы жағдайында халықаралық мемлекеттік су бөлу, су пайдалану және қоршаған ортаны қорғау мәселелеріне жол берілмейді, бұл Орталық Азия үшін тән емес [12]. Осылайша, су ресурстарын Орталық Азия елдерінің жалпы мәселесі ретінде қарастыруға болады, өйткені бұл өңірлік қақтығыстарға әкелетін негізгі әлеуетті фактор. Ең алдымен бұл, негізгі шешімдерді қабылдайтын және Орталық Азиядағы су ресурстарын тиімді басқару және саланы тұрақты дамыту жөніндегі маңызды міндеттерді орындайтын бас орган болып табылатын Мемлекетаралық үйлестіру су шаруашылығы комиссиясы (ӘҚӨК); Халықаралық Аралды құтқару қоры (ХАҚҚ), ол экологиялық дағдарысты еңсерумен және XX ғасырдың ең ірі апаттарының бірі әлемдік қоғамдастық таныған Арал теңізі бассейніндегі әлеуметтік экономикалық жағдайды жақсартумен айналысады. Егеменді мемлекеттер, Орталық Азия елдері бірлескен су пайдалану бойынша пәрменді тетікті әзірлеу мүмкін емес [13]. Бұған бірінші кезекте Орталық Азия елдері жеткізілетін су және энергетикалық ресурстарға баға параметрлерін тікелей салыстыра отырып, кедергі болып табылады. Екіншіден, трансшекаралық өзендердің су ресурстарын пайдалануды реттейтін нақты заңнаманың болмауы да өзара тиімді шешімдерді іздестіруді қиындатады. Үшіншіден, су пайдалану саласында елдер ұлттық мүдделерге баса назар аударады, бірақ Орталық Азия өңірінің барлық 5 елінің бірыңғай сужүйесі бар екенін түсіну қажет және елдердің көршілеріне тәуелділігін қабылдау осы механизмді жасауда бірінші қадам болу керек.

Әдебиеттер:

1. Жильцов С. С., Зонн И. С. Борьба за воду. Индекс безопасности. 2008;3 (14):49–62.
2. Макилова А. М. Энергетическая политика Кыргызской Республики: итоги и проблемы. Проблемы постсоветского пространства. 2017;4:94–102.
3. Хуррамов Х. Х. Политический аспект водно-энергетических проблем в Центральной Азии. Проблемы постсоветского пространства. 2015;4:100–108.
4. Мубаракшин Б. Н. Гидроэнергетика Киргизии в контексте решения водно-энергетических проблем Центральной Азии. Вестник МГИМО Университета. 2013;1 (28):113–117.
5. Абдуллаев Р. Р., Алиев А. Ш. Долгосрочное прогнозирование обеспеченности водными ресурсами в Республике Узбекистан. Актуальные проблемы экономики и управления на предприятиях машиностроения, нефтяной и газовой промышленности в условиях инновационно-ориентированной экономики. 2015;1:255–263.
6. Жильцов С. С., Бименова А. Н. Политика стран Центральной Азии в области использования водных ресурсов трансграничных рек. Центральная Азия и Кавказ. 2015;1 (18):90–100.
7. Тобиров О. К. Разумное пользование трансграничными водными ресурсами и потоками. EuropeanScience. 2017;3 (25):31–36.
8. Конституция Российской Федерации [Электронный ресурс]: [принята всенародным голосованием 12.12.1993: с учетом поправок, внесенных Законами РФ о поправках к Конституции РФ от 30.12.2008 N 6-ФКЗ, от 30.12.2008 N 7-ФКЗ, от 05.02.2014 N 2-ФКЗ, от 21.07.2014 N 11-ФКЗ]. Доступ из справочно-правовой системы «Консультант-Плюс» (дата обращения: 15.03.2017).
9. Арутюнова Г. И., Султыгова А. А. Зачем Китаю Центральная Азия? Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2014;4:160–163.

10. Ионов Е. П. Центральная Азия и Китай: новый этап отношений. Россия и новые государства Евразии. 2013;4 (21):99–105.
11. Тулеев М. С. Центральная Азия: Афганистан и современные аспекты геополитики. Вестник Кыргызско-Российского славянского университета. 2016;16 (6):185–188.
12. Акматалиева А. М. Центральная Азия в энергетической политике ЕС. Вестник Кыргызско-Российского славянского университета. 2014;14 (11):142–146. 13. Гусев Л. Ю. Возможности и пределы осуществления политики ЕС в Центральной Азии. Международная аналитика. 2016;3 (17):27–36.
13. Ксения С. Захарова Водно-энергетические проблемы в Центральной Азии на современном этапе, Проблемы постсоветского пространства / Post-SovietIssues, 2018 5 (3):298–308.

Жоғары сынып оқушыларының IELTS Writing task-2 академиялық жазылым тапсырмасының мазмұнын ашуда жиі жіберетін қате түрлері және оларды дұрыстау жолдары

Жанжігітова Гулзада Базарбайқызы, ағылшын тілі пәні мұғалімі;

Бейсенбаева Жайна Батырбаевна, ағылшын тілі пәні мұғалімі

Шымкент қаласы, химия-биология бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі

Бұл мақала жоғары сынып оқушыларының IELTS Writing-2 тапсырмасын орындауда ең көп жіберілетін қателерді қарастырады. Мақала Lesson Study зерттеулерінің нәтижесіне сүйене отыра жазылды. Бұл зерттеуге тілдік деңгейі әртүрлі сынып оқушылары қатысқан. Мақала басты екі кезеңнен тұрады: бірінші кезең таңдалған үш сыныпқа жалпылама шолу, олардың жазылым дағдысы бойынша жалпы қателерін қарастырады. Мақаланың екінші кезеңі үш сыныптан жиналған нәтижелерді саралап, оларға ортақ және ең көп кездеседі деген қатенің түрлерін қарастырады және оларды шешу жолдарын ұсынады. Сонымен қатар, мақала қатемен жұмыс жасалғанға дейінгі және кейінгі нәтижелерді диаграмма түрінде көрсетеді.

Кілт сөздер: жазылым, дағды, қатемен жұмыс, жаһандық азаматтылық, ойлау қабілеті, зерттеу, әдіс, стратегия

Самые распространенные ошибки учеников старших классов при выполнении письменной работы IELTS Writing task-2 и работа над этими ошибками

Жанжигитова Гулзада Базарбайқызы, учитель английского языка;

Бейсенбаева Жайна Батырбаевна, учитель английского языка

Назарбаев Интеллектуальная школа химико-биологического направления г. Шымкент (Казахстан)

Данная статья включает в себя распространенные ошибки старшеклассников при выполнении задания IELTS Writing-2. Статья обоснована на результаты исследования Lesson Study с участием учеников старших классов с разными уровнями владения английским языком. Статью дополняют две главные части: первая часть направлена на исследование выбранных классов и их общие результаты в академической письменной работе. Далее, вторая часть основана на самые распространенные ошибки и рассматривает причины этих самых главных ошибок и даются рекомендации по поводу решения данных проблем. Также статья включает диаграммы по результатам учеников до и после работ над ошибками.

Ключевые слова: английский язык, письмо, академические слова, достижения результатов, распространенные ошибки, глобальное гражданство, мышление

Жазылым қашан да тілдік біліктіліктің, ой жүйріктігінің көрсеткіші құралы болып саналған. Жазылымның басқа дағдылардан оны оқшаулап тұрған басты ерекшелігі оның күрделілігінде жатыр. Оның басты қозғаушы күші ойлау және сол ойлау қабілетін жинақы жеткізу шеберлігі. Жоғары сынып оқушылары IELTS емтиханының жазылым тапсырмасымен жақсы таныс екендері белгілі. Алайда, басқа дағдылармен салыстырғанда жазылым тапсырмасы-

нан оқушылар әлдеқайда төмен көрсеткіштер көрсетеді. Осыған байланысты, әріптестермен бірлесе отыра, зерттеу тақырыбы ретінде, жазылым тапсырмасы кезінде ең көп және ортақ қателерді анықтау және олармен қарқынды жұмыс жасауды мақсат етіп алдық.

Зерттеуге қатысқан жоғары сыныптарын А жазылым дағдысы төмен, В — жазылым нәтижелері орта деңгейдегі және С — жазылым тапсырмаларын салыстырмалы

жақсы деңгейде деп 3 топқа бөліп қарастырдық. Зерттеу сабақтары аясында олармен жазылым дағдысы бойынша күнделікті жұмыс жасалып отырды және әр сабақтан соң тиімді кері байланыс беруді жоспарға алдық. Жіберілген қателерді саралай келе, жұмыс 2 кезеңнен тұрды.

Бірінші кезең: жалпы қателіктерді анықтау

Әріптестермен бірлескен жұмыс барысында, жинақталған нәтижелерден ең жиі кездесетін және оқушылардың көпшілігіне ортақ қателер түрі анықталды. **(Сурет-1)**

Бірінші кезеңде ұсынылған жауап, берілген тапсырманың мақсатымен сәйкес келуіне байланысты қателерге назар аудардық. А сыныбынан жинақталған нәтижелерге сәйкес, эссенің төмен академиялық деңгейде жазылғаны байқалды, бұған басты себеп ретінде: «unnecessary language that is typically used in spoken language» — күнделікті сөйлеу барысында қолданылатын қарапайым тілмен жазу. Оқушылар жазылым мен сөйлеу арасындағы стилистиканың айырмашылығын ескермеу себебінен осы қателікті жиі жіберді. Осы аталған қатемен жұмыс жасау үшін, оқушыларға ағылшын тілінің академиялық сөздерін сипаттамасымен бірге беру жөн саналды. Бұл оқушыларды «English through English» стратегиясы бойынша қажетті сөздерді аудармасыз, ағылшын тіліндегі түсініктемесімен меңгеруге жол жасайды. [3]

Ағылшын тілі қашан да қысқа, нақты және тұжырымды ойды жеткізуді басты мақсат етіп қояды. Осыған байланысты, саны көп жәй сөйлемдердің орнына күрделі сөйлемдерді қолдану өзекті мәселелер қатарына жататты. Бұл аталған жазылым дағдысының кемшіл тұсы В сыныбында жиі кездесіп отырды. Сонымен қатар, В сыныбында кездескен тағы бір кең таралған қателік: академиялық сөздерді орынсыз қолдану. Өкінішке орай, оқушылардың басым көпшілігі сөздерді жаттанды деңгейде қолданады және бұл жазылым жұмысының төмен бағалануына әкеліп соғады. Анықтап айтуға тиісті бір жағдай: жазылым жұмысындағы кездесетін сөздер мен сөз тіркестері өзара байланысты және жүйелі болуы өте маңызды.

Жазылым тапсырмасының мазмұнын ашу тек берілген тапсырманы түсіну және сол тақырып төңірегінде ой өрбітумен шектелмейді. С тобындағы оқушылардың басым көпшілігінің қателігі, берілген тапсырманы тек бір жақты түсіне және сол бағытта ғана ой дамыту. IELTS Task-2 жазылым тапсырмасы күрделі ойлауды және жоспарлауды қажет етеді. Берілген тапсырманың жан-жақты қарастырылуы және аргументтелуі маңызды. Бұл орайда оқушыларға ескерілуі керек басты нәрсе — жаһандық азамат ретінде ойлау және ұлт, дін, нәсіл немесе тағы басқа адамдарды топтарға бөлетін шектеулердің тұрғысынан емес, жалпы, кең тұрғыда ойлау.

Екінші кезең: Жиі кездескен қателіктердің түрлерін анықтау және оларды дұрыстауда берілген ұсыныстар:

Қателік-1. Тапсырманы дұрыс бағытта өрбіте алмау. Оқушылардың бұл қателікті жиі жіберуінің басты себебі ретінде олардың өз пікіріне немесе эмоциясына негізделген ой тізбегін беруін айтуға болады. Академиялық жазылымда тапсырманың стилистикасы сақталмаған жағдайда

немесе берілген тақырыпты жеткілікті дәрежеде аша алмаса, қойылатын баға төмендейді. Бұған тағы бір себеп, алдын ала жоспарлаудың болмауы. Тапсырма көбіне жаһандық пробелмаларға негізделгендіктен, оның өзіне тиісілі идеялары және мағлұматтары жан жақты. Сол себепті алдын ала, әрбір абзацқа тиісілі идеяларды ұсыну маңызды және topic sentence ескерілуі керек. (Topic sentence әр абзацтың алғашқы сөйлемі: бұл сөйлемде берілген ақпарат ары қарай аргументтелуі немесе дамуы керек) [2,15]

Қателік-2. Тапсырманы дұрыс түсінбеу. Әрбір тапсырма түрі өзіндік ерекшеліктерге ие және әрқайсысы өзіне тән амалдарды қажет етеді. Opinion essay (agree or disagree) келісу немесе келіспеуге негізделген тапсырма түрін жазу барысында оқушылар өз пікірін білдірумен ғана шектеледі. Ал шын мәнінде, бұл академиялық жазылым түрінде, эссенің басым бөлігі ұсынылған тұжырымдаманы жан жақты талдауға, аргументтеуге арналуы қажет.

Problem and solution essay (cause and solution). Проблема және оның шешіміне байланысты жазылым барысында оқушылардың басым бөлігі проблеманы толық ашпастан бұрын, бірден шешімдерді ұсынады. Жалпы, берілген проблема әлемге қатысты және ауқымды болғандықтан, бірінші сол проблема төңірегінде ой өрбіткен дұрыс және берілген проблеманы шешпеген жағдайда қандай қиындықтарға әкелуі мүмкін екені қарастырылуы керек.

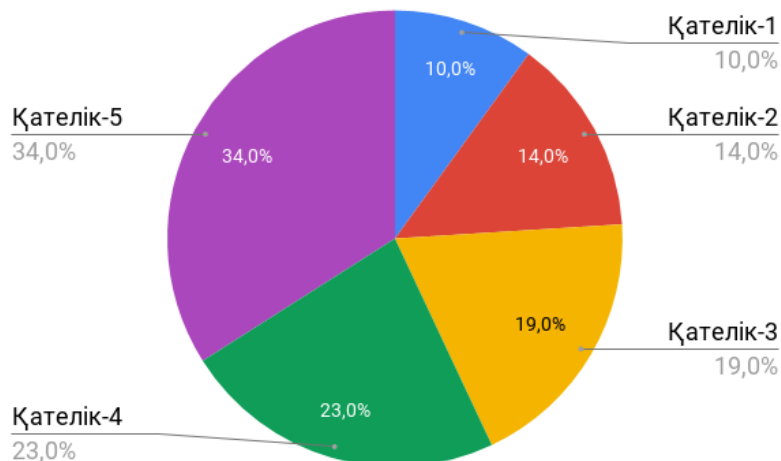
Қателік-3. Академиялық тілді дұрыс қолдана алмау. Оқушылар көбіне жаттанды академиялық сөздер тізімін қолданады және көбіне ол сөздер орынсыз немесе мағынасы контекстке дұрыс сәйкес келмеді. Егер IELTS Writing task-2 жазу барысында сөз тіркестер тілдің «табиғи қолданысына» сәйкес келмесе, жазылымның мағынасының дұрыс ашылмауына әкеліп соғады. Бұл орайда оқушыларға академиялық сөздерді тек жаттаумен ғана шектелмей, олардың қолданыс аясына да мән беру ұсынылды. Оқушылар айтылған ұсыныспен жұмыс жасағаннан соң және мұғалімнің басқаруымен сөз тіркестерін жүйелі үйлестіруге машықтану жұмыстарынан кейін біршама алға жылжу байқалды. [2, 18]

Қателік-4. Аргументтей алмау. Академиялық жазылымда қандай да бір идеяны ұсыну жеткіліксіз. Берілген идеяны ары қарай дамыту өте маңызды. Өз кезегінде, бұл қатемен жұмыс жасау үшін, оқушыларға «тұтқиылдан шабуыл жасау» әдісі арқылы сұрақтар қойылды: «Неге бұл ұсынылған идеяңыз маңызды? Егер ескерілмеген жағдайда, неге әкелуі мүмкін? Қандай себеп және салдары бар? Кімдерге әсер етеді және қандай ұтымды жақтарын атап өтуге болады?». Осы сұрақтар арқылы оқушының тек идеяны ұсынып қана шектелмей, оны ары қарай дамытуға машықтандыруды жоспарға алынды. Осы аталған сұрақтармен жұмыс жасалғаннан кейін оқушылар аргументтеуде жақсы нәтижелер көрсете бастады.

Қателік-5. Жаһандық азаматтық тұрғысынан ойламау — ең маңызды және ең көп кездескен қате түрі. Оқушылардың басым көпшілігі берілген проблемаға немесе тапсырмаға өз ұлтының, нәсілінің немесе басқа да адам-

дарды топтарға бөлетін шектеулердің тұрғысынан жауап берді. Жаһандық азаматтылықты ескерудің басты бір себебі, берілген тапсырмалардың тек белгілі бір елге емес, жалпы әлемге ортақ проблемалар, тұжырымдарға қатысты берілуі. Бұл қатемен жұмыс SWOT әдісі арқылы жүзеге асып отырды. Оқушылар берілген тапсырмадағы тұжырымның Strong — күшті жақтарын, Weak — осал тұстарын

Opportunities — мүмкіншіліктерін және Threats — туындайтын қауіп қатерді тізу арқылы талдау жасады. Осылайша, әр тапсырманың мазмұнын 4 жақты ашуға тырысты. Мазмұнды қабылдау, түсіну, ұғыну және өзіндік баға беру арқылы талдау жасауды қамтамасыз ету жұмыстары жүргізілген соң, оқушылар оң нәтижелер көрсете бастады. [1, 186]

Сурет-1. Кездескен қателіктердің түрлері және оларды дұрыстауда берілген ұсыныстар

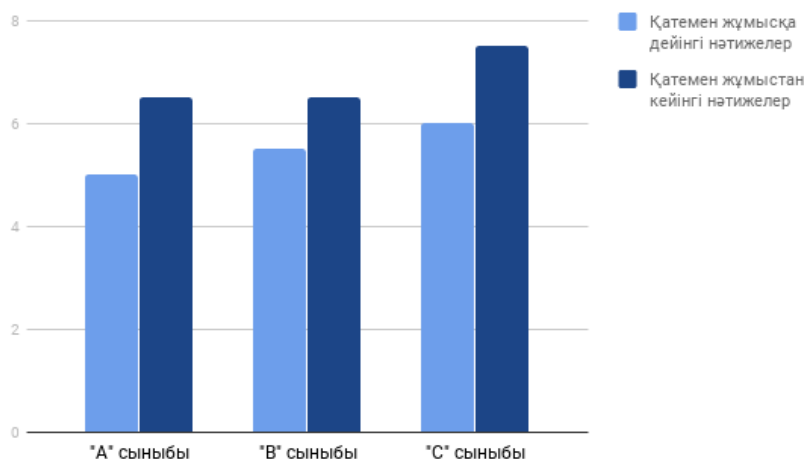
Берілген ұсыныстармен және көрсетілген қателермен тиісті жұмыс жасалғаннан кейін, оқушылар біршама оң нәтижелерге қол жеткізді. (Сурет-2). Оқушылардың бастапқы нәтижелері band 5–5,5 арасында болса, қателіктермен жұмыс жүргізілгеннен кейін band 6–7,5 арасындағы нәтижелерге қол жеткізді

Қорытынды:

Қателермен жасалған жұмыстарды саралай келе, академиялық жазылым барысында, тапсырма мазмұнын ашу мақсатында ескерілуі жөн деп саналған бірнеше ұсыныстарды қорытындыладық:

- Оқушыларға тапсырмаға байланысты идеялар тізбегін жасау және жүйелі жоспар құрып алуды тапсыру қажет
- Өзара сәйкес келетін сөздер мен сөз тіркестерін қолдану. Бұл орайда оқушыларға түрлі ғылыми журналдар, мақалалар және кітаптар оқу ұсынылды.
- Тек пікір ғана емес, аргументтеуді ескеру. Ол үшін түрлі ойды ары қарай дамытатын сұрақтар қою. Ой тізбегінің бірізділі сақталуын қамтамасыз ету қажет.
- Тапсырмаға жаһандық азаматтық көзқараспен қарау.
- Жазылым басталмас бұрын, «SWOT» әдісі арқылы тапсырманың мазмұнына талдау жасап алу.

IELTS writing band 0-8

Сурет-2. Оқушылардың қатемен жұмыс жүргізгенге дейінгі және кейінгі көрсеткен жазылым дағдысы бойынша (IELTS writing task-2) көрсеткіштері

Әдебиет:

1. «Жоғары мектеп педагогикасы негіздері», Айгүлім Айтбаева, Ә. Қ. Мыңбаева, Ә. М. Құдайбергенова, 2016
2. Dr Bruce A Smart, «IELTS band score 9, guide to writing high quality essays», 2015
3. Электронный ресурс: <http://e-skills.kz/blog/ielts-blog/ielts-writing-vidyi-tem-esse/-types-of-essays.html>

Медицина қызметкерлері ұжымын басқарудағы әлеуметтік-психологиялық ортаның рөлі

Жунисова Мира Бакытжановна, PhD;

Назарова Лаззат Кенесбековна, магистрант;

Курманбаева Аяулым Мырзахметовна, магистрант

А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Туркестан қ., Қазақстан)

Мақалада медицина қызметкерлері ұжымын басқарудың тиімділігін арттыру барысындағы әлеуметтік-психологиялық ортаның рөлін анықтауға байланысты зерттеу нәтижелері берілген.

Кілтті сөздер: әлеуметтік-психологиялық орта, ұжымды басқару.

Роль социально-психологической среды в управлении коллективом медицинских работников

Жунисова Мира Бакытжановна, и. о. доцента;

Назарова Лаззат Кенесбековна, студент магистратуры;

Курманбаева Аяулым Мырзахметовна, студент магистратуры

Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Ясауи (г. Туркестан, Казахстан)

В статье представлены результаты исследования, связанные с определением роли социально-психологической среды в повышении эффективности управления коллективами медицинских работников.

Ключевые слова: социально-психологическая среда, управление коллективом.

Кез келген ұйымның қызметкерлері үшін өз жұмысына жауапкершілікпен және адал қарау керек, бұл еңбек өнімділігі мен шығарылатын өнімнің сапасына айтарлықтай әсер етеді, бұл өз кезегінде шығарылатын өнімге деген сұранысты арттырады. Қызметкерлерден психологиялық тұрақтылық және басшылық құрылымы мен функционалдық міндеттері тұрақты өзгерістерге бейімделу қабілеті талап етіледі. Әрбір жеке ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық климаттың оңтайлы деңгейіне көбінесе қызметкерлер арасындағы қарым-қатынас атмосферасы байланысты.

Американдық әлеуметтік психологияда ұйымдарда «ұйымдастыру мәдениеті» туралы, жұмысшылар мен менеджерлердің қарым-қатынасы туралы айтады.

Э. Мейо [1, б.22] бірінші кезекте қызметкерлер арасындағы қарым-қатынастың психологиялық климатын қалыптастыруға сүйенеді.

Отандық әлеуметтік психологияда алғаш рет «психологиялық климат» терминін Н. С. Мансұров қолданды, ол өндірістік ұжымдарды зерттеді [2, б. 127].

Алғашқылардың бірі болып В. М. Шепель әлеуметтік-психологиялық ортаның мазмұнын ашты. Психологиялық

орта, оның пікірінше (3, б.128), бұл ұжым мүшелерінің психологиялық байланыстарының эмоционалдық бояуы, олардың жақындығы, көзайымы, мінез-құлқы, қызығушылығы, бейімділігі негізінде пайда болады.

Топтағы қолайлы атмосфера оның нәтижелеріне оң әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар адамды қайта құрады, оның жаңа мүмкіндіктерін қалыптастырады және әлеуетті танытады.

Бұл проблеманың өзектілігі қазіргі уақытта адами қызметтің ұжымдық сипатымен және адамдарды басқаруды ұйымдастыру тиімділігінің өзекті мәселелерімен, олардың арасында өрістетілетін қарым-қатынастарды реттеумен, көңіл-күй мен өндірістік көрсеткіштерге әсер ететін тәрбиелік және психотерапиялық әсерлерді пайдаланумен байланысты тәжірибе сұрауларынан туындайды. Тиісінше, ұйымдағы әлеуметтік-психологиялық ахуалы, ұйымның өз қызметінің нәтижесіне әсерін тигізеді.

Зерттеудің мақсаты орталық қалалық аурухананың медицина қызметкерлері ұжымының әлеуметтік-психологиялық ахуалын талдау болып табылады.

Зерттеуге орталық қалалық аурухананың 30 медицина қызметкері қатысты. Барлық зерттеуге қатысушылар ретінде — жоғары немесе орта арнаулы білімі және осы мекемеде 5-тен 15 жылға дейінгі жұмыс өтілі бар әйелдер алынды.

Ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық ортаны зерттеу үшін келесі әдістемелер таңдап алынды: К. Томас сынағы; О. С. Михалюк және А. Ю. Шалыто еңбек ұжымындағы әлеуметтік-психологиялық ортаны зерттеу бойынша экспресс-әдістеме және психологиялық жану сауалнамасы.

Зерттеу нәтижесі бойынша жалпы орталық қалалық аурухананың медициналық ұжымының қолайлы әлеуметтік-психологиялық ортасы қызметкерлердің жұмыстан тыс байланысымен шектеледі. Бұл мекеменің басшыларын алаңдатады.

Ұжымдағы қарым-қатынас компоненттерінің көрсеткіштері және қақтығыс жағдайларындағы мінез-құлық стратегиясын таңдау бойынша корреляция олардың арасындағы байланысты көрсетті.

Жанжал жағдайларындағы қызметкерлердің мінез-құлқы мен ұжымның эмоциялық аясының деңгейі арасындағы, сондай-ақ ұжымның эмоциялық аясының деңгейі мен ұжымдағы қызметкерлер арасындағы қарым-қатынас арасындағы сенімді байланыстар анықталды.

Корреляциялық талдау қарастырылатын белгілердің келісілу дәрежесін нақты бағалауға және олардың арасындағы тығыз байланыстарға мүмкіндік берді. Корреляциялық матрицада есептелген корреляция коэффициенттерінің барлық дерлік мәндері 1-ге тең, бұл қарастырылатын белгілердің тікелей пропорционалды тәуелділігін білдіреді.

Осылайша, орталық қалалық аурухананың медициналық қызметкерлері ұжымындағы қолайлы әлеуметтік-психологиялық ортасы туралы екі белгі бойынша айтуға болады: олардың даулы жағдайлардағы мінез-құлқы және жұмыс бойынша әріптестеріне қатысты.

Өткізілген зерттеу нәтижелері бойынша, орталық қалалық аурухананың медицина қызметкерлерінің ұжымдағы оң әлеуметтік-психологиялық орта қалыптастыру үшін келесідей ұсыныстар ұсынуға болады:

- әлеуметтік-психологиялық ортада мінез-құлықтық және когнитивті компонентінің деңгейін арттыру, өйткені медқызметкерлер жұмыс уақытында бір-бірімен қарым-қатынас жасауға ниет білдірмейді;
- әдістемелік семинарларда, консилиумдарда медицина қызметкерлерінің кәсіпқойлығын арттыру;
- медицина қызметкерлерінің шығармашылық белсенділігін ынталандыру;
- жағымсыз жағдайларды анықтау және жою үшін медицина қызметкерлерінің жұмысқа тартымдылық белгілерін жан-жақты зерттеу.

Қорытынды: Ұйымның әлеуметтік-психологиялық ортасын басқарудағы менеджмент жүйесінің орны анықталды. Ұйымның әлеуметтік-психологиялық ахуалына әсер ететін кәсіби қызметтің ерекшелігі анықталды. Кәсіби жанжалдардың себептері қарастырылды және даулы жағдайларда мінез-құлық стратегиясы анықталды. Ұйымда әлеуметтік-психологиялық ортаны басқару әдістері ұсынылды. Зерттеу нәтижесі бойынша орталық қалалық аурухананың ұжымында әлеуметтік-психологиялық ортаны оңтайландыруға бағытталған ұсыныстар ұсынылды.

Әдебиет:

1. Почебут Л. Г., Чикер В. А. Организационная социальная психология: учебное пособие. — СПб.: Изд-во «Речь», 2000.
2. Мансуров, Н. С. Морально-психологический климат и его изучение / Н. С. Мансуров. — М.: Приора, 2007.
3. Шепель В. М. Пособие по психологии для мастеров и бригадиров. — М.: 2010.

Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы саласының инвестициялық тартымдылығының жағдайы

Кадирғалиева Лиза Нурболовна, магистрант;

Тұрмаханбетова Шәкен Шолпанқұлқызы, экономика ғылымдарының кандидаты

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Бұл мақалада инвестициялық климат ұғымдары және оның Қазақстан экономикасына әсері сипатталған. Сондай-ақ, ол елдің ауыл шаруашылығының дамуын қолдау үшін қандай жолдарды пайдаланатынын, соның ішінде елдің ауылшаруашылығындағы экономикалық көрсеткіштерге талдау жасады.

Кілт сөздер: инвестиция, ауыл шаруашылығы, нарықтық экономика.

Состояние инвестиционной привлекательности сельского хозяйства Республики Казахстан

Кадирғалиева Лиза Нурболовна, студент магистратуры;

Турмаханбетова Шакен Шолпанкуловна, кандидат экономических наук

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

В данной статье описаны понятия инвестиционного климата и его влияние на экономику Казахстана. Также рассмотрены какие пути используются для поддержки развития сельского хозяйства страны, в том числе сделаны анализы на экономические показатели в сфере сельского хозяйства страны.

Ключевые слова: инвестиция, сельское хозяйство, рыночная экономика.

Нарықтық экономикада инвестициялық климат деп шынайы және әлеуетті инвесторлардың инвестициялық белсенділігіне елеулі әсер ететін саяси, заң, әлеуметтік — экономикалық, қаржы және географиялық факторлардың жиынтығын айтады.

Инвестициялық климат — берілген елдің немесе облыстың саласына салынатын капиталдың орта немесе ұзақ мерзімді шарты.

Инвестициялық климаттың қалыптасу кезіндегі мән беретін жағдай инвестициялық тартымдылықтың әлемдік рейтингісінде Қазақстан Республикасының алатын орнын анықтау мақсатында жүргізілетін кешенді бағалау жүргізу, инвестициялық климаттың сапасын анықтаушы факторлардың рөлін анықтау болып табылады.

Ауыл шаруашылығы саласындағы төмен инвестициялық белсенділік өндірістік саладағы тиімсіз инвестицияларға ішкі бірқатар маңызды себептерге ие. Қазақстан экономикасына инвестициялар табыс әкелу үшін инфляцияны төменгі көрсеткіштерге жеткізу, экономиканың инфрақұрылымдық салаларын дамыту мен қолдауға бағытталған мемлекеттік протекционизмнің сатылы жүйесін қалыптастыру және нарықтық экономикада отандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуші жаңа технологиялар мен техниканың өндірісін дамыту қажет.

Ауыл шаруашылығы саласының дамуы елдің экономикалық дамуына, азық — түлікпен қамтамасыз етуге, халықты жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету сияқты әлеуметтік — экономикалық мәселелерді шешуде үлкен маңызға ие. Оның дәйегі ретінде 2014 жылғы 18 қаңтардағы елбасының Қазақстан халқына жолдауындағы ауыл шаруашылығы саласына қатысты «Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің инновациялық рельстеріне көшуді қамтамасыз ету маңызды. Бұл біздің дәстүрлі индустриямыз, мұнда біздің артықшылықтарымыз бар. Әлемдегі азық-түлікке деген сұраныс артады. Бұл салаға үлкен инвестициялар салынатын болады, сондықтан қазіргі фермерлер өндірістің өсуіне назар аударуы керек. Біріншіден, жаңа технологияларды енгізетіндер жерде жұмыс істеп, өнімділікті үнемі арттырып, үздік әлемдік стандарттар негізінде жұмыс істеуі керек» жолдауынан айқын көруге болады. [1]

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешені, оның ішінде ауыл шаруашылығы саласының дамуына қатысты мемлекеттік қолдау келесідей жолдармен қарастырылған:

- субсидиялар, мемлекеттік сатып алулар және т. б. формасында ауыл шаруашылығы саласының субъектілеріне мемлекеттік қолдаудың әртүрлі формада көрсетілуі;
- ауыл шаруашылығы жабдықтары, негізгі құралдары, малдар паркін жаңғыртуға жағдай жасауға қолдау көрсетілетін қаржы құралдарын қолдану;
- ауыл шаруашылығы өндірісінің субъектілеріне қаржы-несиелік құралдардың қол жетімділігін қамтамасыз ету;
- ауыл шаруашылығының даму жобаларына инвестициялар тарту үшін қолайлы жағдайлар қалыптастыру;
- әлемдік нарыққа отандық өнімдерді экспорттауға қолдау көрсету;
- бюджеттің дұрыс жұмсалуды қадағалау, ветиринарлық және фитосанитарлық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында мемлекеттік қызметтер көрсету;
- ауыл шаруашылығы саласын дамытуға қажетті инфрақұрылым саласын дамыту;
- агротехникалық білімінің таралуы мен ауыл шаруашылығы ғылымын дамыту.

Отандық ауыл шаруашылығы өндірісін дамытуға және қолдауға ауыл шаруашылығы тауарларының ортақ нарығын қалыптастыру және еуразиялық экономикалық интеграция мүмкіндіктері мен шарттарын қолдану маңызды. Сонымен қатар, КО мен БЭК мүше-мемлекеттердің келісілген (келісілген) агроөнеркәсіптік саясат тұжырымдамасына сәйкес басты мақсат — бәсекеге қабілетті ауыл шаруашылық өнімдері мен азық-түлік өндірісін оңтайландыру үшін КО мен БЭК мүше мемлекеттердің ресурстық әлеуетін тиімді іске асыру болып табылады.

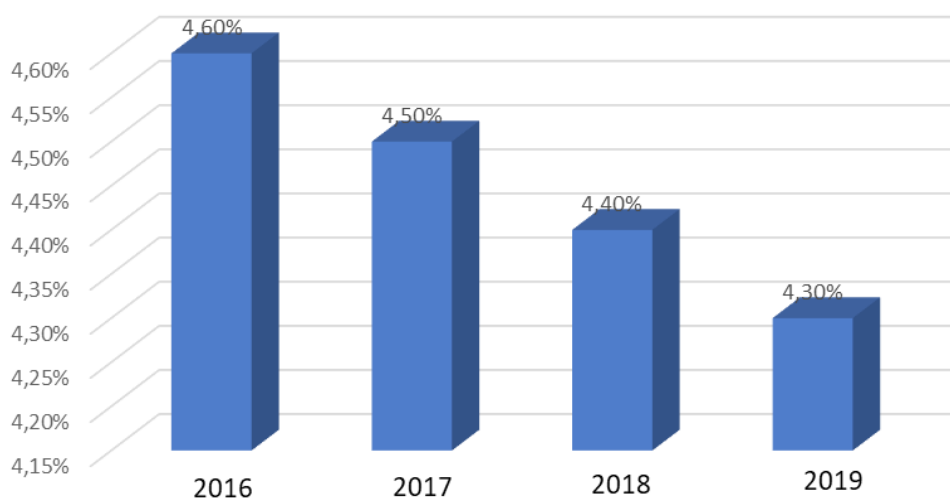
Осыған қатысты негізгі тапсырмаларға келесілер жатады:

- тамақ және ауыл шаруашылығы өнімдерінің нарығы және өндірісінің теңдестірілген дамуы;
- мүше-мемлекеттердің субъектілері арасында әділетті бәсекелестіктің орын алуын және ортақ аграрлық нарыққа қол жетімділік шарттарын қамтамасыз ету;
- мүше-мемлекеттердің ішкі және сыртқы нарықта өндірушілердің қызығушылықтарын қорғау.

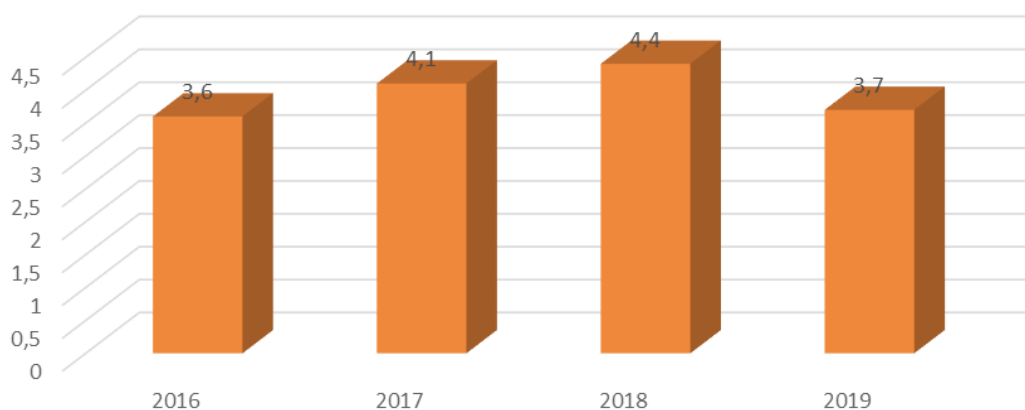
Қазақстан Республикасының ЖІӨ құрылымындағы ауыл шаруашылығының үлесі 2016 жылы 4,6%, 2017 жылы 4,5%, 2018 жылы 4,4% және 2019 жылы 4,3%-ды құрады.

2016–2018 жылдар аралығында Қазақстанның ЖІӨ құрылымында ауыл шаруашылығының үлесі шамамен 4,5%

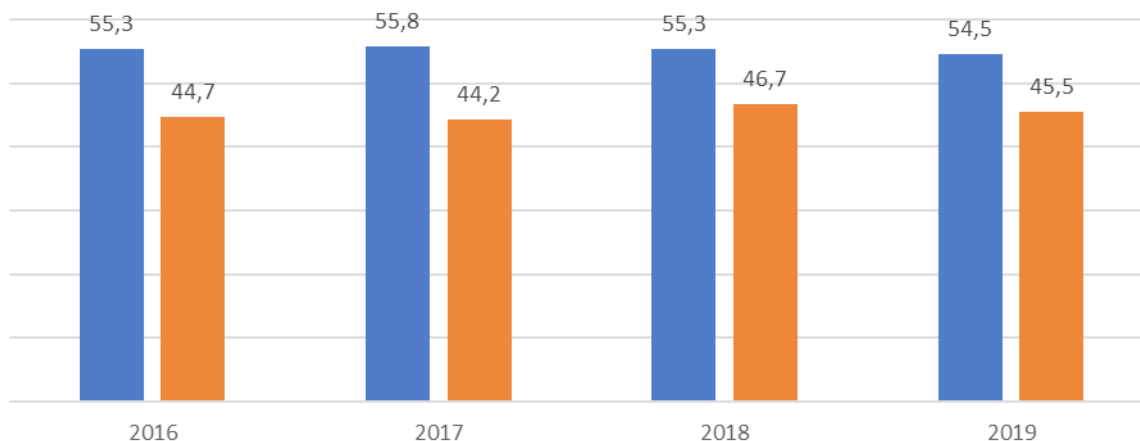
ды құрады (1-сурет). Үш жыл қатарынан ауыл шаруашылығының үлесі төмендеп келеді.

1 сурет. Қазақстан Республикасының ЖІӨ құрылымындағы ауыл шаруашылығының үлесі, %
(ҚР Статистика комитетінің ақпарат көзінің негізінде құралған) [3]

2 сурет. Ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің динамикасы, трлн теңгемен
(ҚР Статистика комитетінің ақпарат көзінің негізінде құралған) [3]

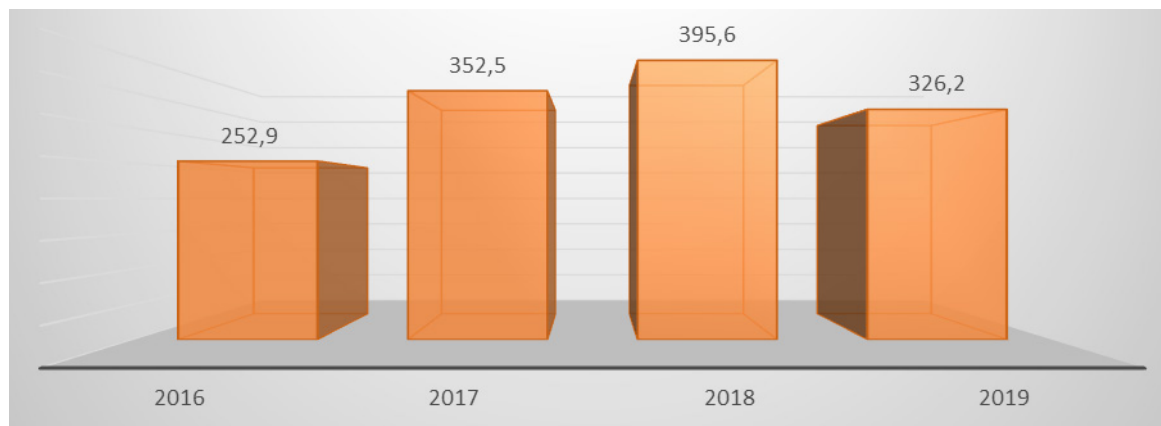
3 сурет. Ауыл шаруашылығыда мал және өсімдік шаруашылығының жалпы шығарылымының құрылымы %
(ҚР Статистика комитетінің ақпарат көзінің негізінде құралған) [3]

Қазақстан Республикасы Статистика комитетінің мәліметтері бойынша, 2016 жылы ауылшаруашылық өнімдерінің (қызметтердің) жалпы өнімі 3,6 трлн теңгені, 2017 жылы — 4,1 трлн теңгені, 2018 жылы — 4,4 трлн теңгені және 2019 жылдың тоғыз айында құрады — 3,6 трлн теңге. Үш жыл ішінде ауылшаруашылық өнімдерінің (қызметтерінің) жалпы өнімі 772,8 млрд. Теңгеге (21,4%) өсті (2-сурет).

ҚР Статистика комитетінің деректеріне сәйкес жалпы шығарылымның құрылымы бойынша мал шаруашылығы

2016 жылы 55,3%, 2017 жылы 55,8%, 2018 жылы 55,3%, 2019 жылы 54,4% құрады, ал өсімдік шаруашылығы 2016 жылы 44,7%, 2017 жылы 44,2%, 2018 жылы 46,7% және 2019 жылы 45,5% көрсеткіштерді көрсетті (3-сурет).

ҚР Статистика комитетінің деректеріне сәйкес ауыл шарушылығына салынған инвестициялар көлемі 2016 жылы 252,9 млрд.теңгені, 2017 жылы 352,9 млрд.теңгені, 2018 жылы 395,6 млрд.теңгені құраса 2019 жылы 326,2 млрд.теңгені құраған (4-сурет).

4 сурет. Ауыл шаруашылығына салынған инвестициялар көлемі, млрд.теңге (ҚР Статистика комитетінің ақпарат көзінің негізінде құралған) [3]

Агроөнеркәсіптік секторды дамыту үшін мемлекет оны жетілдіруге бағытталған бірқатар шаралар қабылдауда, соған байланысты бүгінде ауылшаруашылық өнімінің жалпы көлемінің өсуі, республикада жаңа ауылшаруашылық нысандарының құрылуы және агроөнеркәсіптік кешенге инвестициялардың ұлғаюы байқалады.

Ауыл шаруашылығының ерекшеліктері осы жағдайлар орындалған кезде нарықтық сын-қатерлерге жедел ден қоюды талап етеді — әлемдік азық-түлік нарықтарындағы тұрақсыздықтың ұзақ мерзімді тәуекелдерінің өсуі азық-түлік, өсімдік шаруашылығы өнімдері мен мал шаруашылығы өнімдеріне сұраныстың өсуіне әсер етеді. Бұл тенденциялар елдің агробизнесіне жаңа азық-түлік нарықтарын жаулап алу үшін мүмкіндік береді.

Мал шаруашылығы, астық, көкөніс өсіру және оларды кейіннен өңдеумен айналысатын шетелдік агроөнеркәсіптік компанияларды Қазақстанның агроөнеркәсіптік саласына тарту қажет.

Шетелдік тәжірибені зерделеу дамыған елдерде ауылшаруашылығы мемлекеттік сектор болып табылатындығын растайды. Бюджеттік субсидиялар ауыл шаруа-

шылығы өнімдері құнының орта есеппен 50% құрайды. Осылайша, АҚШ Федералды Үкіметі мен Конгресс ауылшаруашылық өнеркәсіп тауарларының қолданыстағы ішкі тепе-теңдік бағасы бойынша тепе-теңдік бағасының индексын анықтайды және осы негізде ең төменгі баға шегін анықтайды. Үкімет инвестицияларды ынталандыру және ауылшаруашылық өндірісті ұлғайту мақсатында ауылшаруашылық кірістерін тұрақтандыруда.

Инвестициялық климат, өз кезегінде, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі көрсеткіштеріне тікелей әсер етеді. Экономикада бірнеше ондаған жылдар ішінде жинақталған құрылымдық, салааралық теңгерімсіздік өндірістік және өндірістік емес мақсаттағы тауарлардың, әсіресе энергия тасымалдаушылардың күрт жетіспеуіне әкелді.

Жағымды инвестициялық климат әлеуметтік мәселелерді шешуге ықпал етеді, жұмыспен қамтудың жоғары деңгейін қамтамасыз етеді, өндірісті жаңғыртуға, кәсіпорындардың негізгі қорларын құруға, жаңа технологияларды енгізуге мүмкіндік береді.

Әдебиет:

1. ҚР Президентінің 2014 жылғы 18 қаңтардағы Жолдауы
2. Ақпараттық-аналитикалық орталығы [//https://ia-centr.ru](https://ia-centr.ru)
3. Қазақстан Республикасы Статистика комитетінің деректері <https://state.gov.kz/>

Жаңа Жібек жолы «Бір белдеу, бір жол» жобасының экономикалық, әлеуметтік саладағы негізі факторы

Мылқайдаров Әлім Төлекұлы, география ғылымдарының кандидаты, доцент

Егізбай Абзал Серікұлы, магистратура студенті

Достан Айжан Бисенқызы, магистратура студенті

әл — Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Жаңа Жібек жолы халықаралық саясатта өзіндік орны бар аймақтық транзитке айналып отыр. Бүгінгі таңда Еуразия елдері мен Қытай Халық Республикасы (ҚХР) бірлесіп «Бір белдеу, бір жол» жобасын жүзеге асыруда. Жаңа Жібек жолы мен «Бір белдеу, бір жол» жобасының жүзеге асырылуы Еуразия кеңістігіндегі интеграциялық үдерістердің жан-дануына ықпал еткені талданады. «Бір белдеу, бір жол» жобасының іске асырылуы Еуропа мен Азияның жан-жақты дамуына, әлемдік экономиканың дағдарысты еңсеруіне игі ықпал етеді. Сонымен қатар, Жібек жолының экономикалық белдеуінде жатқан елдердің бірлесіп дамуына да жаңа серпін береді. «Бір белдеу, бір жол» жобасы аясындағы жатқан елдердің өзара байланыстары мен өзара әрекеттесу мәселелерін танып-білу, кемшіліктерін айқындау мен оларды шешу жолдарын табу қазіргі қазақстандық саясат пен экономикаға, интеграция мен қоғам өміріне игі ықпал етеді. Еуразия кеңістігіндегі интеграциялық үдерістерді дамытуға өзіндік үлес қосады.

Түйін сөздер: Жаңа Жібек жолы, «Бір белдеу, бір жол» жобасы, Жібек жолының экономикалық белдеуі, 5С принципі — жылдамдық, сервис, транзит.

Новый шелковый путь как основной фактор экономической и социальной сферы проекта «Один пояс, один путь»

Мылқайдаров Алим Толекулович, кандидат географических наук, доцент;

Егизбай Абзал Серикулы, студент магистратуры;

Достан Айжан Бисенқызы, студент магистратуры

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Новый Шелковый путь стал региональным транзитом, который имеет свое место в международной политике. На сегодняшний день совместно со странами Евразии и Китайской Народной Республикой (КНР) реализуется проект «Один пояс, один путь». Анализируется, что реализация нового Шелкового пути и проекта «Один пояс, один путь» способствовала активизации интеграционных процессов на евразийском пространстве. Изучение вопросов взаимодействия и взаимосвязей стран, находящихся в рамках проекта «Один пояс, один путь», выявление недостатков и пути их решения будут способствовать современной казахстанской политике и экономике, интеграции и жизни общества. Он вносит свой вклад в развитие интеграционных процессов на евразийском пространстве.

Ключевые слова: Новый Шелковый путь, проект «Один пояс, один путь», Экономический пояс Шелкового пути, принцип 5С — скорость, сервис, транзит.

Кіріспе

Мақала бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің біріне арналған, өйткені Жаңа Жібек жолы мен «бір белдеу, бір жол» жобасы көршілес аймақтармен ынтымақтастық өзара байланыстарының дамуы бүкіл Еуразия кеңістігіндегі саяси-экономикалық үдерістерге тікелей ықпал етуде. Осы тұрғыдан алғанда «Бір белдеу, бір жол» жобасы мен Еуразиялық экономикалық одақтың өзара байланысу, өзара әрекеттесу мәселелері зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы зор. Сондықтан, жоғарыда көрсетілген өзекті мәселелер осы зерттеу тақырыбын таңдауымызға әсер етті.

Зерттеудің нысаны Еуразия кеңістігіндегі интеграциялық үдерістер. Зерттеудің пәні Жаңа Жібек жолы мен «бір белдеу, бір жол» жобасы арасындағы бірлескен интеграциялық жобалар.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Жұмыстың негізгі мақсаты — «Бір белдеу, бір жол» жобасы мен Еуразиялық экономикалық одақ: өзара байланыс пен өзара әрекеттесуін экономикалық және саяси талдау. Бұдан төмендегідей зерттеу міндеттері туындады:

— Жаңа Жібек жолы мен «бір белдеу, бір жол» елдері арасындағы сауда-экономикалық қарым-қатынастарды зерттеу;

— «Бір белдеу, бір жол» жобасының жүзеге асу барысын саралау;

— «Бір белдеу, бір жол» жобасы аясындағы Қазақстан мен Ресей, Қазақстан мен ҚХР-дың өзара байланысы мен өзара әрекеттесуінің өзекті мәселелерін талдау.

Зерттеудің әдіс тәсілдері мен өзектілігі

«Ұлы Жібек жолы» Шығыста Қытай империясынан басталып, Батыста Рим империясына дейін созылып жатты.

Тарихи жолдың жібек саудасына байланысты «Жібек жолы» атанғаны түсінікті. «Ұлы» сөзінің қосылуы жолдың кең-байтақ Шығыс өлкелері мен Батыс өлкелерін байланыстырып жатуынан. Сондықтан «Ұлы Жібек жолы» болып тарихқа енді.

Ұлы Жібек жолы — әлемдік өркениет тарихындағы неғұрлым елеулі жетістіктердің бірі болды. Батыс пен Шығысты жалғастырған бұл аймақта көптеген жолдар өтті. Сондай байланыс жолдарының бірі «көктас» (лазурит) жолы. Көктас Шығыс елдерінде ертеден асыл тас ретінде жоғары бағаланды. Бадахшан тауынан өндірілген көктас Иранға, Месопотамияға, Сирияға, Египет пен Анатолияға жеткізілді. Ал «нефрит» жолы Шығыс Түркістанды Солтүстік Қытаймен жалғастырды. «Нефрит» өзге елдерге таратуда делдал ретінде қызмет атқарды. Батыс Ганьсу мен Шығыс Түрістанның көп жерін алып жатты.

Ұлы Жібек жолына тармақ болып қосылатын жолдардың тағы бірі «Алтын жолы» және «Күміс жолы». «Алтын жолы» Ферғана, Ыстықкөл арқылы өтіп, Сібірге бастайтын, «Күміс жолымен» Орталық Азиялық күмістерді керуендер күмісі аз елдерге Киев Русі мен Еуропа елдеріне қарай апаратын [1].

Батыстан Шығысқа баратын ежелгі сауда жолдарын былайша топтастыруға болады:

- Еуропа мен Азияны жалғастырған құрлықаралық маңызы бар жолдар (мысалы, Ұлы Жібек жолы);
- құрлықтық маңызы бар жолдар, бір құрлықтағы түрлі аймақтарды жалғастырды (мысалы, Бактрия мен Үндістанды);
- аймақтық маңызға ие жолдар (мысалы, Бактрия мен Соғды елін, Бактрия мен Хорезмді жалғастырған жолдар);
- облыстық маңызы бар жолдар. Қала мен қала арасын, белгілі бір тарихи-мәдени аймақтың ішіндегі ірі елді мекендерді жалғап жатты;
- соқпақ, сұрлеу жолдар болса, елді мекеннің өз ішінде болатын.

Ұлы Жібек жолы қызметінің дамуы әртүрлі елдердің керуен жолдарына бақылау жасауға деген геосаяси қарсыластығына аса тәуелді болды. Ұлы Жібек жолының табысты қызмет етуі үшін халықаралық саяси тұрақтылық қажет болатын. Ұлы Жібек жолы халықтардың достығы мен ынтымағының жарасымдылығы деп түсінген жөн. Оның қызметінің тарихынан тағылым ала отырып, бүгіндері жаңа мыңжылдықтың жолына түсе отырып, адамзат баласы қауіпсіздікке, тұрақтылыққа және дамудың беріктігіне ұмтылуда.

VII ғасырдан кейін теңіз қатынас-тасымалы дамығандықтан, «Жібек жолы» біртіндеп екінші орынға түсті, дегенмен XV ғасырға дейін шығыс пен батыс қатынасының маңызды жолы болды. Қазіргі жаһанданудың алыс үлгісі ретінде «Ұлы Жібек жолы» Ұлы географиялық ашуларға дейін өмір сүрген. Өркениеттің индустриялық толқынына түрлі себептермен ілесе алмады.

Ежелгі Жібек жолын қайта жандандыру идеясы Еуро-Азиялық кеңістіктегі жаңа интеграциялық үдерістер тұжы-

рымдамасы ретінде ұсынылған болатын. Бұл жоспар Ұлы Жібек жолы бойымен сауда дәліздерін салуға бағатталған. Оны жүзеге асыру Еуразияның геоэкономикалық картасын қайтадан қарауға алып келеді. «Ежелгі Жібек жолын қайта жандандыру экономикалық, әлеуметтік дамуға, саяси тұрақтылыққа негіз болып, ақыр аяғында осы жолдың бойында орналасқан елдердің қарыштап дамуына, бейбіт өмір сүруіне алып келеді». Жаңа Жібек жолы «бір белдеу, бір жол» жобасы экономикалық, әлеуметтік салада бүгінгі күн мен болашақтың күрделі сынақтарымен өлшенетін мегажоба.

Бұл мегажоба елдің мәдени және өркениеттік факторларын теріске шығармайтындай, экономикалық дамуды қамтамасыз ететіндей ықпалдастық орнатуда өте маңызды. Ондағы мегажоба аясында болады:

- біртұтас экономикалық кеңістік — халықтардың бірлесе табысты дамуының ауқымды бөлшегі ретінде;
- дамудың Еуроатлантикалық және Азиялық ареалдарын қосатын мықты буын ретінде қалыптасуы;
- жаңа жаһандық валюталық-қаржылық жүйенің бөлшегі болатын дәулетті өңірлік қаржы бірлестігі ретінде қалыптасуы;
- Еуразиялық интеграцияның геоэкономикалық, ал болашақта геосаяси жағынан буыны бекуі тек эволюциялық жолмен және ерікті түрде жүруі және жұртшылықтың кең қолдауына ие болуына негізінделген ықпалдастық [2].

Батыс пен Шығыстың заманауи нақты жағдайларын есепке ала отырып, солтүстік Еуразия мен Орталық Азия елдерінің біртұтас экономикалық, геосаяси, тіпті саяси кеңістігін біріктіру. Бұл бірлесіп даму, техносфера мен экономиканың жаңғыртылуы, шаруашылық заңнамалардың стандартталуы, тариф, квота және төлем құралдарының эмиссиясы салаларында тепе-теңдік саясатының жүзеге асырылуы, ортақ кедендік және көлік жүйесінің құрылуы, отын-энергетикалық кешенінің біріге жұмыс атқаруы, сонымен қатар қорғаныс және қарулы күш салаларының келісімдері қамтамасыз етіледі деген сөз. Яғни Жаңа Жібек жолы «бір белдеу, бір жол» аясындағы елдердің, оған қоса шекаралас мемлекеттердің аймақтық ықпалдасуына мүмкіндік беруі мүмкін. Бұл өз кезегінде Еуразиялық үлгіні жүзеге асырады.

Ұлы Жібек жолы экономикалық белдеуі тұжырымдамасында Қазақстан мен Орталық Азияға үлкен мән берілген. Стратегиялық жоспар бойынша өте үлкен аумақтарда құрылыс жұмыстары жүруде. Жоспарланып отырған инвестиция көлемі 200 млрд юаньнан асып түседі. Бұл аймақтың дәрежесі мен даму әлеуеті географиялық артықшылығын қоса есептегенде, Ұлы Жібек жолымен тығыз байланысты [3]. Жаңа Жібек жолындағы «бір белдеу, бір жол» аясындағы негізгі ел Қазақстанның басты сауда әріптестері ҚХР мен Ресей.

Қытаймен арадағы байланыс да күннен-күнге артып келеді. Қазақстан мен Қытай арасындағы «Батыс Еуропа — Ба-

тыс Қытай» жобасы бойынша энергетикалық әріптестікте мұнай тасымалдаудың алыс арақашықтығына назар аудару қажет. Тасымалдаудың қашық болуы мұнай бағасына әсер етіп, оның қымбаттауына себеп болуы мүмкіндігі және Қытай ШҰАА-ның Тарим алабында анықталмағын энергетикалық ресурстардың ашылуы, еліміздің мұнай саласындағы бәсекелестігінде мәселелер туғызары сөзсіз. Қытай тарапынан орнатылатын мұнай құбырлары стратегиялық бақылауларды Қытайға қалдырып, бірқатар саяси ықпалдарды беретін болады. Сауда-экономикалық әріптестік бойынша тауар айналымының көлемі қолда бар мүмкіндіктерге сай келмейтінін атап өттік. Тиісті экспорт-импорт операцияларындағы реттеулер мен бақылаулардың жоқ болуы мәселелердің туындауына негіз болуда. Қазақстан Қытайға асыл металдарға жатпайтын металдардан жасалынған бұйымдарды және минералдарды (рафинатталған мыс, мыс сынығы) экспорттайды, ал, Қытайдан машиналар мен құрал-жабдықтар, химия өнеркәсібінің өнімдері мен тігіні бұйымдарын импорттайды. Аталған тізімді ұлғайтатын тетіктер бар. Алайда, әлсіз шекара маңы инфрақұрылымы, шектеулер, жүк тасымалдаудағы Қытай тарапынан жасалынатын техникалық кедергілер барлығы бірқатар мәселелерді ортаға шығаруда [4].

Дегенмен Қытай Қазақстан үшін дәстүрлі түрде негізгі сыртқы сауда серіктестерінің бірі болып табылады. 2017 жылы Қытаймен сауда айналымының үлесі Қазақстанның жалпы сауда айналымының 12,3%-ын құрады. 2018 жылдың қорытындысы бойынша өзара сауда көлемі 11,4%-ға өсіп, 11,7 млрд. АҚШ долларды құрады. Ағымдағы жылы біз екі ел арасындағы өзара сауда-саттықтың қарқынды өсіп келе жатқандығын байқап отырмыз. 2019 жылдың жеті айында тауар айналымы 8 млрд. АҚШ долларды құрады, бұл өткен жылдың осы кезеңіне қарағанда 31,2%-ға жоғары (6,1 млрд. АҚШ долл.). Сауда-экономикалық ынтымақтастықты одан әрі дамыту және оның жоғары оң динамикасын сақтау үшін жеткізілетін тауарлар мен қызметтердің номенклатурасын кеңейту бойынша бірлескен жұмысты жалғастыру және іскер топтар арасында тікелей байланыстар орнату туралы келісімге қол жеткізілді. Қазақстандық тарап өзара саудада Қытайға қазақстандық өнімнің экспортын 60 тауар позициясы бойынша 1,6 млрд. АҚШ долларға ұлғайту арқылы оң үрдісті нығайтуды ұсынды [5].

Жыл басынан бері Қазақстан Қытайға 5,3 млрд доллардың өнімін экспорттаған. Мұнай мен газдан бөлек катодты мыс, титан бұйымдар, сұйық май экспорты жыл сайын артып келеді. Кездесу соңында «Wuhan Asia Europe Logistics Co., Ltd». компаниясы мен «Евразия Food Corporation» май зауыты жыл сайын 500 мың тонна «Шедевр» күнбағыс майын Қытайға жеткізу туралы келісімшартқа қол қойды. Сауда және интеграция министрлігі таратқан ақпарат бойынша Қазақстан Қытайға жасалатын экспорт көлемін тағы 1,6 млрд теңгеге ұлғайтпақшы [6].

Ал Ресей Қазақстан Республикасының негізгі сыртқы экономикалық серіктесі ролін жалғастырып келеді. 2017–2018 жж. салыстырғанда 2019 ж. өзара сауда серпінінің

бәсеңдеуіне қарамастан, салааралық және өңіраралық бағыттардағы екі жақты экономикалық ынтымақтастықтың стратегиялық сипаты сақталуда.

2019 ж. қаңтар-қарашадағы сауда айналымы 17,2 млрд АҚШ долл. құрап, өткен жылдың сәйкес мерзімімен салыстырғанда 2,9%-ға артты. 11 ай ішіндегі РФ-қа қазақстандық экспорт 4,9 млрд долл. құрап, алдыңғы жылдың көрсеткіштеріне қарағанда 2,3%-ға, ал ҚР-ға келген ресейлік импорт 12,3 млрд долл. — ға жетіп, 3,1%-ға өсті. 2019 ж. қаңтар-қараша нәтижелері бойынша Ресей тауар айналымының (19,9% үлеспен) және ҚР-ға импорттың (35,8% үлеспен) көлемі бойынша 1-орында және қазақстандық экспорттың көлемі (9,4% үлеспен) бойынша 3-орында

ҚР Ұлттық банкінің мәліметіне сәйкес, 2005 жылдан 2019 жылғы 9 айға дейінгі мерзімде тікелей инвестициялардың жалпы мөлшері ҚР-дан РФ-қа — 4,2 млрд долл., ал РФ-дан ҚР-ға — 14,3 млрд долл. сомаларын құрады. Қазақстандық тікелей инвестициялардың жылыстау бағыттары тізімінде Ресей үшінші орынды, ал тікелей инвестициялардың Қазақстанға ағылып келу елдері арасында алтыншы орынды иеленуде.

Біздің елде 7066 ресейлік кәсіпорын және 3239 бірлескен қазақстандық-ресейлік кәсіпорын әрекет етеді (2019 ж. 1 желтоқсандағы жағдай бойынша), бұл көрсеткіш бойынша да РФ үздік болып келеді, ресейлік компаниялардың ҚР-дағы шетелдік капитал бар жалпы кәсіпорындар санындағы үлесі 37,4%. Қатынастардың қарқынды дамуына ҚР Үкіметі және РФ Үкіметі арасындағы 2018–2023 жж. арналған Өңіраралық және шекара маңы ынтымақтастығының бағдарламасына және екі елдің түрлі өңірлері арасында жасалған 200-ден астам шарттар мен келісімдерге негізделген өңіраралық ынтымақтастық жағдай жасап келеді.

Көлік және транзит саласындағы ынтымақтастықтың 2019 ж. аса маңызды бағыты ретінде қазақстандық-ресейлік мемлекеттік шекарадағы өткізу бекеттерінің инфрақұрылымын құру аясындағы өзара әрекеттесу жүзеге асырылды. Бұл мәселе Көлік жөніндегі шағын комиссия отырысы күн тәртібінің негізгі мәселелері қатарында қарастырылып, 2019 ж. 7 қарашада Қазақстан мен Ресейдің Өңіраралық ынтымақтастығының форумы шеңберінде, екі мемлекет басшылары алдында ҚР Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігі және ҚР Көлік министрлігі арасындағы қазақстандық-ресейлік мемлекеттік шекарадағы өткізу бекеттерінің жұмыс істеуі жөніндегі бірлескен іс-қимыл бағдарламасына қол қойылды.

Қазақстандық-Ресейлік шекарадағы өткізу бекеттерін жаңарту өңірлердегі экономикалық белсенділіктің катализаторы ғана болмай, екі елдің транзиттік-көліктік әлеуетін барынша іске асыруды қамтамасыз етеді деп күтілуде [7].

Қорытынды

Қазіргі уақытта «Белдеу мен жол» инициативасының статистикасына барлық көлік-логистикалық, сауда-экономикалық, мәдени қарым-қатынас көрсеткіштері енгізіліп жатыр. Мемлекеттер арасындағы жан-жақты ынтымақта-

стық жетістіктері мен мәселелерінің ішінде «Бір белдеу, бір жолмен» байланыс шекарасы кеңейтілуде. «Жаңа Жібек жолы» жобасының артықшылығы «5С принципі — жылдамдық, сервис, баға, сақталу және тұрақтылықты» жүзеге асыруға негізделеді.

Қытайдың Жаңа Жібек жолы көліктік дәлізін құру туралы Стратегиялық бастамасы қазақстандық өнімдер үшін әлемдік нарықтарға жол ашады және де экономикалық зор табыс әкеледі. ҚХР төрағасының «Жібек жолының экономикалық белдеуін» құру туралы идеясы Қазақстан

үшін аса табысты болмақ, себебі Қазақстан инфрақұрылымдық жобаларға көп инвестиция салды. Қазақстанның стратегиялық мақсаты Орталық Азия өңірінің ірі іскерлік және транзиттік хабына, Еуропа мен Азияны жалғайтын көпірге айналу. Көлік дәліздерінің Орталық Азия өңірі арқылы өтетін кез-келген нұсқасында Қазақстан транзиттік және логистикалық үдерістердің орталығы болмақ, бұл зор экономикалық нәтижелерге ие болуға мүмкіндік береді. Қазақстан үшін әлемдік нарықтарға қолжетімділікке ие болу маңызды.

Әдебиеттер:

1. Махаева А. Ш. Ұлы жібек жолы. — Алматы: «Арман-ПВ» баспасы, 2009. — 10 б.
2. Назарбаев Н. Ә. Еуразиялық Одақ: Идеядан болашақтың тар развтия. — Калининград: Ян ихина // «Ақиқат», № 12, Желтоқсан, 2011 жыл. 5–11бб.
3. Н. Назарбаев. «Евразийский Союз: от идеи к истории будущего» // Известия. — 25.10. 2011.
4. Нысанбаев Д. С. Специфика Китая и особенности выхода на его рынки. — Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2006. — 123 с.
5. <https://inbusiness.kz/kz/last/byltyr-kazakstan-men-kytajdyn-sauda-kolemi-11-7-mlrd-aksh-dollaryn-kuragan>
6. <https://inbusiness.kz/kz/last/kytaj-suyk-majdyn-kolemin-arttyrudy-surap-otyr>
7. https://www.kazembassy.ru/kaz/dvustoronnee_sotrudnichestvo/ekonom_sotrudnichestvo/

Құрама-монолитті қаңқалы жүйелердің оңтайландырылған технологияларна шолу

Наширалиев Жангелді Туртемирович, техника ғылымдарының кандидаты, доцент;

Әлімбек Ақерке Есенәліқызы, студентка магистратуры

Казахский национальный исследовательский технический университет им. К. И. Сатпаева г. Алматы, Республика Казахстан

Мақалада құрастырмалы-монолитті қаңқалы жүйелерге шолу жасалады, Қазақстандағы жергілікті жағдайларға оңтайландырып жасау.

Кілт сөздер: құрама-монолитті қаңқа, жіктер, технологиялар, бағана, беларқалар, арқалықтар.

Обзор комбинированно-монолитных каркасных систем и их применение в условиях Казахстана

Наширалиев Жангелди Туртемирович, кандидат экономических наук, доцент;

Алимбек Акерке Есеналиқызы, студент магистратуры

Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева (г. Алматы, Казахстан)

В статье делается обзор сборно-монолитных каркасных систем который хотим оптимизировать на Казахстанские местные условия.

Ключевые слова: сборно-монолитный каркас, стыки, технологии, колонна, ригели, балки.

Қазіргі уақытта әлемнің дамыған елдерінде жыл сайын 18,6 миллион шаршы метр тұрғын үй салынуда, елімізде 18,6 миллион адам тұрады.

Яғни 1 адамға жылына 1 м² кем емес. National Bureau of Statistics of China деректері бойынша соңғы бес жыл ішінде әр түрлі елдерде жылына 1 тұрғынға шаққанда тұрғын үй құрылысы былайша өзгертілді

Кестеге қарасақ бізде тұрғын үй құрылысы көлемі өте төменгі деңгейде екенін байқаймыз. Осы мәселені шешудің бір жолы, құрылыс технологиясының бағытын өзгерту деп ойлаймыз. Олардың бірі болып табылады: ИМС жүйесі, Contiframe жүйесі, Scanlight жүйесі, Contiframe жүйесі, құрама-монолитті SARET технологиясы, КУБ жүйесі және т. б.

	Елдер	Тұрғын үй құрылысының үлес көлемі (м ² /адам/жыл)
1	Батыс Еуропа елдері	1,1–1,4
2	Америка Құрама Штаттары	1,2–1,4
3	Қытай Халық Республикасы	1,1–1,2
4	Беларусь	0,4–0,7
5	Қазақстан Республикасы	0,39–0,41
6	Ресей Федерациясы	0,3–0,4

Қысқаша әрқайсысы туралы айтып кетейік. Құрама-мо-
нолитті қаңқаларды пайдалану құрылыстың өзіндік құны,
ғимараттарды тұрғызу мерзімін қысқарту, салынып жатқан
үйлердің жоғары тұтыну сапасына қол жеткізу айтарлықтай
төмендетуге мүмкіндік береді.

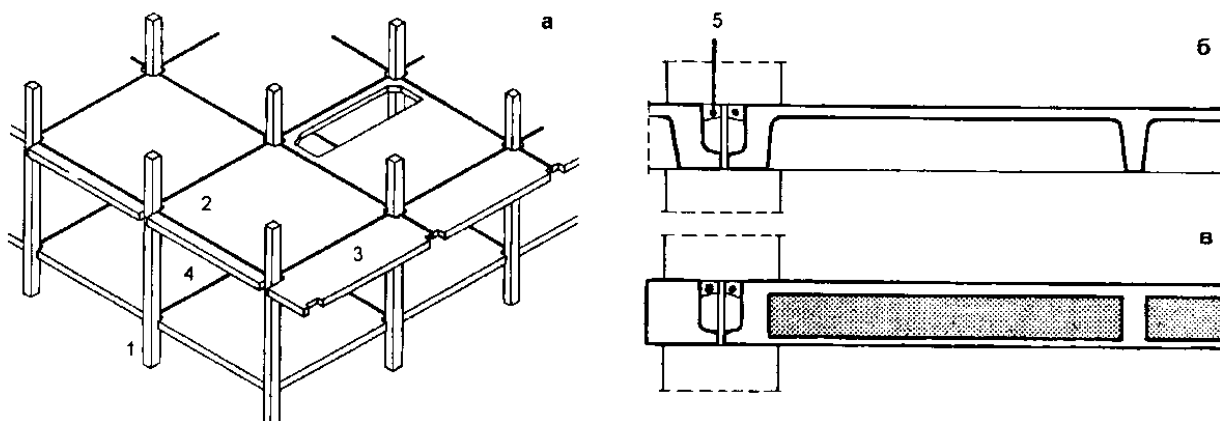
Құрама-мо-нолитті технология үлкен қаңқаларды салуға
бұл бөлмелердің қабаттарда орналасуын еркін жоспарлауға
мүмкіндік береді.

Сейсмикалық аудандарда құрастырмалы-мо-нолитті
қаңқаларды қолдану мүмкіндігі жабындылардың ойық емес
құрастырмалы-мо-нолитті дискілермен қамтамасыз етіледі.

Иновациялық модульді жүйесі.

Көп қабатты қаңқалы ғимараттармен қатар, ғимарат
жағдайында тегіс төбелерді алдын-ала басып шығару-

мен, иновациялық модульді жүйенің ғимараты практика-
лық құрылыста пайдаланылды. Бұл ерекше және дәстүрлі
емес құрылымдық жүйені 1957 жылы профессор Б. Же-
жел Югославияда ұсынған. Бұл жүйенің барлық рама-
лық элементтері, борттық элементтер мен бағандар тек
үйкеліс пен сығымдау күшіне байланысты орнату кезінде
бір-бірімен біріктіріледі. Жақтауды орнату кезінде ал-
дымен биіктігі 2–3 қабатты бағаналар орнатылады. Еден
тақталары деңгейіндегі бұл бағандар арқан арматурасы-
нан өтуге арналған бағандардың секцияларының бағыт-
тары бойынша тесіктерден тұрады. Бағаналарға бекітілген
уақытша металл платформаларда, бұрыштарымен кесілген
темірбетон тақталары алдымен конструкциялық қалыпта
орналастырылған.

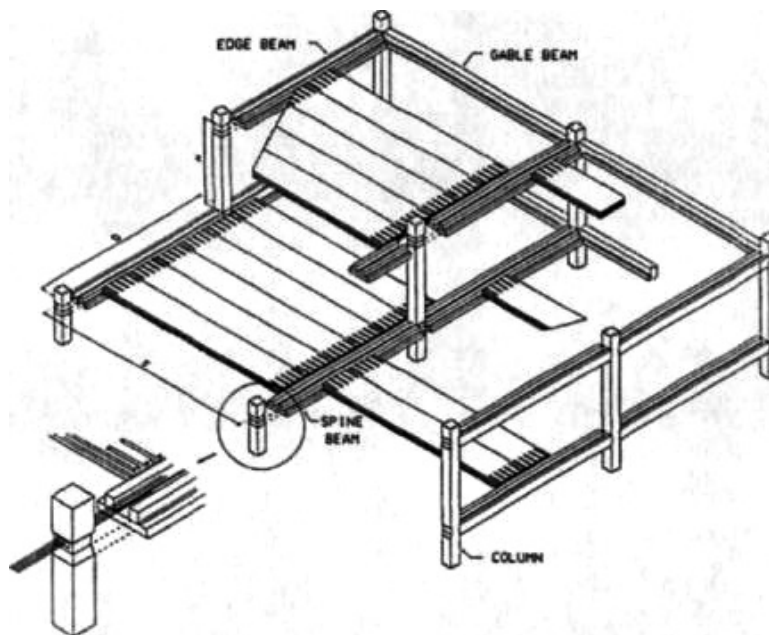
Сурет 1. иновациялық модульді жүйесінің беларқасыз нұсқасы: а — жалпы көрініс; б — қырлы тақталармен
нұсқасы; в-қуыс-тұйық тақталармен нұсқасы; 1 — бағана; 2 — ретті тақта; 3 — консольді тақта;
4 — шеткі элемент; 5 — созылмалы арматура

Алдын-ала бекітілген арматура орналастырылған моно-
литті тіректері бар алдын-ала пластиналардың түйісуіндегі
көденең қималар күшейтілмейді, өйткені жұмыс армату-
расы оларды кесіп өтпейді.

Scanlight жүйесі 1991 жылы Лондон политехникалық
орталығында әзірленген, сипатталғанға жақын және түпкі
профильдің құрама элементі бар алдын ала керілген құра-
ма-мо-нолитті арқалықтарды қамтиды. ИМС жүйесіндегі
сияқты, түпкілікті арқалықтарда орналасқан өтпелі керне-
улі арматура колонналардағы өтпелі тесіктер арқылы өтіп
кеткен. Осы жүйеде жабылатын аралықтар 8.5 м ұзындыққа,
аражабындар арқалықтарының конструктивтік биіктігі
800 мм және көп буынды тақталар 300 мм болғанда жетеді.
Жабын конструкциясы тұрғын үй үшін жарамсыз, бірақ га-

раж-тұрақтардың көп қабатты ғимараттарындағы жабын
үшін пайдаланылуы мүмкін

Contiframe жүйесі Ұлыбританияда 6,0-ден 7,20 м-ге
дейінгі көп қабатты азаматтық ғимараттар үшін әзірленді
және қолданылды. Жүйенің негізгі жүк көтергіш элемент-
тері — бір бағытта жиналған көп тіректі арқалықтар (бе-
ларқа) және басқа бағытта алдын-ала монолитті арқалықтар
(беларқалары), олар құрастырылатын бағаналарда қолда-
нады. қабаттың биіктігі. Арқалықтарға алдын-ала кер-
неулі көп қуыс тақталары төселген. Колонналардың ша-
нышқылы жігі еденді кесу бағандардың арматурасынан
өту үшін екі арқалықтардың да, арматураның да дәлдігін
талап етеді.

Сурет 2. Scanlight жүйесі

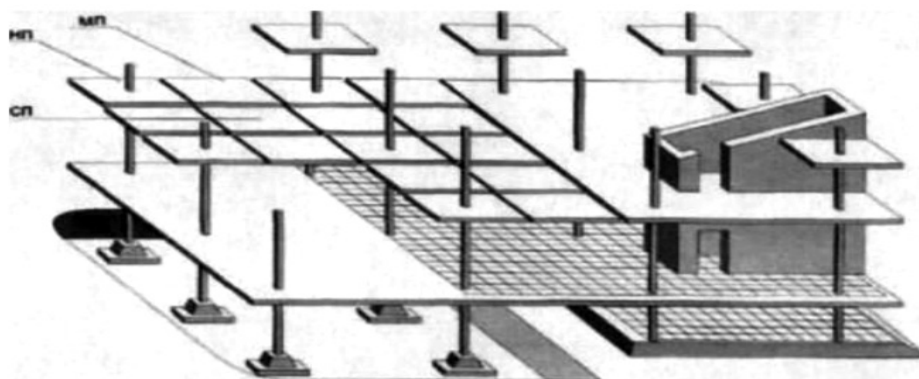
Құрама-монолитті SARET технологиясы

Алғаш рет бұл технологияны Францияда SARET компаниясы патенттеді, оның аты бүкіл әлемге таратылды. Қазіргі уақытта осы технологияның заңды мұрагерлері француздық KR1 корпорациясы және британдық Douhty & Hanson инвестициялық және құрылыс холдингі болып табылады.

SARET конструктивті жүйесі диаболалық қондырғыға қосылған кезде бекітілген пішінді қалып ретінде әрекет ететін және едендер қабаттасқаннан кейін ғимараттың тірек жақтауын құрайтын бағаналардың, гирдерлердің және жіңішке престрессияланған еден дискілерінің классикалық кадр жүйесіне негізделген. Бұл технологияда, есептеулер бойынша, монолитті бетонның мөлшері бетонның жалпы көлемінің 10–12% құрайды. Беларқалардың тіреуіші бағанның торабына қаттылық беру үшін қосымша арматуралар баған корпусынан өтеді. Монолитті интерфейс В30 класындағы бетоннан жасалған.

Delta жүйесі. Бұл жүйенің қаңқасына бағаналар, жиналмалы көп қуысты тақталар мен болат бетонды беларқалар

енгізілген. Бағаналар әр қабат бойынша беларқаларды орнатуға арналған тірек консольдері орналасқан ойықтармен жабдықталған. Delta-беларқаның кешенді қимасы жалпақ дәнекерленген трапециялық қима пішінімен, жабынның қалыңдығына жазылған, және иілу бетонымен түзілген. Көп қуысты тақталар белгілі шешімде екі жағынан ашық қуыстармен орындалған. Монтаждау кезеңінде тақталар табақ болаттан жасалған тірек, консольді шығыңқы беларқаның төменгі сөрелеріне орнатылады. Delta-беларқа түзетін иілген профильдердің қиғаш бүйір қабырғалары бойлық кең жіктері бар жинақталған көп қуысты тақталардың тақталардың қалыңдығына жазылған монолитті тақталы беларқалардың жабдықталған. Тақталар арасындағы арасындағы арматураланған монолитті арқалықтар, бағаналы монолитті арқалықтар және тірек монолитті беларқала басты және екінші дәрежелі арқалықтардың қиылысатын жүйесін құрайды. Екі жағынан да көп қуысты тақталардың ашық қуыстармен жасалған.

Сурет 3. КУБ құрылымдық жүйесінің көп қабатты ғимаратының дизайны

КУБ жүйесі МНИИТЭП және ГинроНИИ РАН институттарымен бірлесіп жасалған және биіктігі 16 қабатқа дейін тұрғын, қоғамдық және өндірістік ғимараттар салуға арналған. Ол еден дискілерінен және көп деңгейлі бағандардан шығатын бөліктердің болмауымен ерекшеленеді. Жұмыс кезінде тірек жүйесінде бағандары бар едендердің монолитті құрастырмалы-монолитті дискілері арқасында, анықталмайтын рамалық конструкция бірнеше рет орындалады. Тік қаттылық диафрагмаларымен бірге рамка тік және көлденең жүктемелерді қабылдау бойынша жұмыс істейді.

Құрылыстың күрделі технологиясы. Ғимаратты салу кезінде бағанның бағаналық тақтасы қол жеткізу қиын

жерде бағанға орнатылуы керек, бұл қосымша қауіпсіздік шығындарын талап етеді. Баған тақтасының арқалық пен түйісуі қабықтың құрылысына және тірек тақталарын дәнекерлеуге қажет металды тұтынудың жоғарылауымен сипатталады. Бұл қондырғыда бағандарды баған тақтасымен біріктіру үшін көп мөлшерде дәнекерлеу жұмыстары қажет.

Әлемде құрамалы-монолитті қаңқалы үйлердің бүгінгі таңда ыңғайлы және арзан болатынын байқадық. Әр елдерде өз климаттық жағдайларына өзінің сипаттарына байланысты әртүрлі жіктерді орналастырудың технологиялар бар. Қазақстанда оңтайландырылған технологиялар жоқтың қасы болып табылады.

Әдебиет:

1. Бадьин Г. М Сычев С.А. Современные технологии строительства и реконструкции зданий //СПб.: БХВ-Петербург, 2013. — 288 с. — ISBN 978-5-9775-0856-8.
2. Зотеева, Е. Э. Инновационный потенциал сборно-монолитных систем гражданских зданий / Е. Э. Зотеева, А. П. Исаев, Н. И. Фомин // Академический вестник УралНИИпроект РААСН. — 2016. № 4 (31). С. 66–71.

Қазақстан халқының өмір сүру сапасының әлеуметтік көрсеткіштерін талдау және бағалау

Сарсенова Индира Бакитжановна, доктор PhD

Айтмағамбетова Индира Мұстахимқызы, магистратура студенті

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Мақалада өмір сүру сапасы терминіне сипаттама берілген. Қазақстан халқының өмір сүру сапасын анықтайтын көрсеткіштер көрсетілген. Сонымен қатар өмір сапасын жақсарту жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: өмір сүру сапасы, әлеуметтік көрсеткіштер, өмір сүру деңгейі, көрсеткіштер.

Анализ и оценка социальных показателей качества жизни населения Казахстана

Сарсенова Индира Бакитжановна, PhD по географии;

Айтмағамбетова Индира Мұстахимқызы, студент магистратуры

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби (г. Алматы)

В статье дается описание термина качества жизни. Представлены показатели, определяющие качество жизни населения Казахстана. Также предусмотрены пути улучшения качества жизни.

Ключевые слова: качество жизни, социальные показатели, уровень жизни, показатели.

Өмір сүру сапасы — өмір сүру деңгейіне қарағандағы аса кең ұғым. Мұнда жағдайларды қамту сипаты мен еңбек шарты, білім деңгейі; тұрғын үймен қамтылу, әлеуметтік қорғау жүйесі және тағы да басқаларда кіреді.

Қазіргі уақытта өмір сапасын анықтауда көптеген тұжырымдамалық амалдар бар. Дегенмен, өмір сапасы үнемі дамып отыратын категория ретінде қарастырылатыны сөзсіз, яғни қандай да бір қоғамда әлеуметтік бағдарлаудан тәуелді уақыт кезеңіне, құбылыстың мәнін анықтаудағы амалдар-

мен байланысты әртүрлі мазмұндармен толығады. Осының нәтижесінде өмір сапасы категориясын анықтауда әртүрлі тәсілдемілік талдау көрсеткендей, оған толық әрі нақты, тұрақты қабылданып, бірыңғай бекітілген анықтама жасау мүмкін болмай отырғанын атап өту қажет. Бұл халықтың өмір сүру сапасын жан-жақты зерттеуге арналған көптеген еңбектерде қазіргі уақытқа дейін қандайда бір әлеуметтік-экономикалық үдерістер мен құбылыстарды осы термин арқылы түсіндіретін бірегей анықтаманың бол-

мауы осыған дәлел бола алады. Бір жағынан, «өмір сапасы» ұғымы жалпы алғанда адам және қоғамның өмір сүру әрекетінің барлық үдерістерін қамтыса, екінші жағынан өмір сапасының көрсеткіштері ешқандай ғылыми дәлелсіз-ақ тек халықтың өмір сүру үдерісінің тек тар бөлігін қамтиды. [1, с.47]

Сонымен қатар, өмір сапасын адам үшін өмірлік маңызы бар қажеттіліктердің белгілі бір жиынтығы, оның заманауи тіршілігін сипаттайтын, еңбек іс-әрекеті қырымен бірге жалпы өмір сүруі тұрғысындағы үдеріс пен құбылыстардың жиынтығы ретінде қарастыруға болады. Заманауи экономикалық сөздікте «өмір сапасы» ұғымын «өмір деңгейі» ұғымы толықтырады және материалдық байлық пен қызметті тұтыну деңгейін ғана емес, сонымен қатар рухани қажеттілікті қанағаттандыру, адам денсаулығы, өмір сүру ұзақтығы, қоршаған ортасы, жанның жайлылығын да қамтитын әлеуметтік-экономикалық категория ретінде анықтайды. Адамдардың өмір сүру сапасы олардың өмір сүру деңгейіне ғана емес, сондай-ақ олардың әлеуметтік жайлылық сезіміне де айтарлықтай әсер етеді. Ол нақты әлеуметтік жағдайларда адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыру көрсеткіштерімен анықталады, олар олардың физикалық және психикалық тұтастығына, жеке бостандығына және шығармашылық мүмкіндіктеріне қауіп төндірмейтініне сенімділікпен толықтырылады.

Өмір сапасының параметрлері-бұл қоғамдық дамудың мақсаты ғана емес, оның жағдайы. Мемлекеттің ешқандай әрекеті шекті мәндерден тыс өмір сүру сапасының нашарлауына әкеп соқпауы тиіс.

Есеп көрсеткендей, өмір сүру сапасы экономикалық факторларға және ең алдымен елдегі рухани ахуалға 60% — ға тәуелді. Бұл өнеркәсіптік даму мен өмір сүру деңгейі мақсаттар емес, құралдар прогресстің өлшемдерінен алып тасталмайды дегенді білдіреді.

Бұл жағдайда мемлекеттік саясат қоғамда әділдікке, өзара көмекке, бостандыққа, әлеуметтік қолдауға ұмтылысты дамыта отырып, экономикалық мүдделерге ғана емес, сондай-ақ рухани мүдделерге де бағдарлануға мәжбүр.

Соңғы жылдары «өмір сапасы» ұғымы өмір сүру деңгейі мен салты ұғымдарымен қатар ғылыми айналымда берік орын тапты. Өмір сүру сапасы мәселелеріне қызығушылық ең алдымен әлеуметтік қорғау және аз қамтамасыз етілген үй шаруашылықтары мен халық топтарын қолдау проблемаларымен ғана емес, сонымен қатар тұрақты әлеуметтік даму проблемаларымен, яғни алдыңғы өмір сүру жағдайларынан нашар емес жағдайда адамдардың әрбір келесі буынын дамыту проблемаларымен байланысты неғұрлым қолайлы қалалар мен өңірлерде байқалады. [2, с. 5]

Өмір сапасын жақсартудың үш негізгі жолы бар:

1) халықтың әлеуметтік маңызды қажеттіліктерін қанағаттандыру;

2) тұлғаның құндылық-мақсатты бағдарын түзету, ақылға қонымды адами қажеттіліктерді қалыптастыру;

3) халық қажеттілігінің өсуі.

Өмір сүру сапасын анықтайтын көрсеткіштер:

Өмір сүру деңгейі түсінігі адамның өз қажеттіліктерінің құрылымына сәйкес өз қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетін сипаттайды. Мұнда материалдық қажеттіліктермен қатар рухани және әлеуметтік қажеттіліктер есепке алынады, яғни тауарлар мен қызметтерді тұтыну деңгейінің көрсеткіштері ғана емес, сонымен қатар өмірдің орташа ұзақтығы, сырқаттану деңгейі, еңбек жағдайы, ақпараттық қамтамасыз ету, адам құқықтарын қорғау. Халықтың әлеуметтік қорғалу деңгейі, таңдау еркіндігі, мәдени, ұлттық және діни қатынастар да маңызды рөл атқарады.

Өмір сапасының көрсеткіштерін келесі жүйеде жинақтауға болады:

1) халықтың өмір сүру сапасының интегралдық көрсеткіштері:

1.1) макроэкономикалық көрсеткіштер:

- адами әлеуетті дамыту индексі;
- халықтың кедейлік индексі;
- күтілетін өмір сүру ұзақтығының индексі;
- халықтың нақты табыстарының индексі (халықтың жан басына шаққандағы өсу қарқыны және бүкіл халықтың есебімен));
- нақты жалақы индексі;
- жалпы аралас табыс;
- қызметкерлердің жалақысы;
- меншіктен түсетін кірістер;
- ағымдағы трансферттер;
- үй шаруашылығын түпкілікті ұстау;
- әлеуметтік-мәдени шараларды өткізуге арналған бюджеттік шығындар.

1.2) демографиялық көрсеткіштер:

- туу;
- сәби, бала және ана өлім-жітімінің көрсеткіштері;
- өлім-жітімнің жалпы деңгейі.

1.3) Денсаулық сақтау және білім беру саласындағы көрсеткіштер:

- халықтың білім индексі;
- ауру деңгейі;
- жұқпалы аурулардың жекелеген түрлерімен сырқаттанушылық деңгейі;
- 10 000 адамға шаққанда дәрігерлер саны немесе 1 дәрігерге шаққанда адамдар саны.

1.4) халықтың экономикалық және шаруашылық көрсеткіштері:

- халықтың жалпы санының жұмыспен қамтылғандарға қатынасы, жұмыссыздар үлесі;
- басқа адамның асырауындағы және тұрақты табысы жоқ экономикалық белсенді адамдардың үлесі;
- ұстау коэффициенті (мемлекет асырауындағы адамдардың және жеке тұлғалардың жұмыспен қамтылған халыққа қатынасы);
- жұмыс аптасының ұзақтығы, еңбек демалысының ұзақтығы;
- жасына қарай шектеу. [3, с.78]

Халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасының көрсеткіші елдегі әлеуметтік-экономикалық қатынастардың даму деңгейін көрсетуге арналған. Қазіргі заманғы мемлекет әлеуметтік-экономикалық саясаттың азаматтардың өмір сүру деңгейі мен сапасын көтергенде ғана дами алады. Қазақстанның өңірлерінде халықтың өмір сүру сапасының индикаторларының әлеуметтік блогы динамикада білім ретінде осындай қосалқы блок бойынша статистикалық деректермен ұсынылған; ғылым мен инновациялар; денсаулық сақтау; мәдениет; қауіпсіздік; тұрғын үй жағдайлары; әлеуметтік инфрақұрылым; әлеуметтік қамсыздандыру және демалыс. Әлеуметтік бірліктегі халықтың өмір сүру сапасын сипаттайтын негізгі көрсеткіштер: 6–24 жас аралығындағы халықтың білім деңгейі; халықтың нақты табысының индексі; дәрігерлермен қамтамасыз ету; тұрғындарды тұрғын үймен қамтамасыз ету; мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылар алушылар саны. Бұл негізгі әлеуметтік көрсеткіштер өңірлердегі халықтың әлеуметтік әл-ауқатын көрсетеді. [4, с.189]

Өмір сүру деңгейі мен сапасы көрсеткіштерінің жүйесін әзірлеу қазіргі заманғы қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайын талдау үшін бірінші дәрежелі мәнге ие. Экономика қай бағытта дамиды және экономиканың дамуы қандай шамада өмір сүру деңгейін арттыруды қамтамасыз етеді—бұл халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасын

арттыруға барынша бағытталған экономиканы дамытудың негізі болуға тиіс өмір сүру деңгейін объективті және дұрыс бағалау бере алатын мәселелер.

Халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасы көрсеткіштерінің жүйесін әзірлеумен байланысты мәселелерді ғылыми ұғыну капитализмнің қалыптасу кезеңінде басталды. Осы саладағы зерттеулерде Уильям Петти мен Ф. Кене халықтың өмір сүру деңгейін арттырудың нақты көздерін бағалады, А. Смит олардың әл-ауқатының табиғи өсімі мүмкіндігі шектеулі адамдарға жұмыс істейтін адамдар арасында кедейліктің таралуына байланысты қауіп туғызады деп санайды. Дж. М. Кейнс және А. Маршалл халықтың өмір сүру деңгейін арттыруды қамтамасыз ететін қаржылық алғышарттарды қалыптастыру теориясының дамуына елеулі үлес қосты. Карл Маркс сондай-ақ «өмір деңгейі» санатының экономикалық және әлеуметтік мазмұнын ашты.

Өмір сапасының теориясын дамытуға қалалардағы өмірді зерттеу түрткі болды. Чикаго мектебінің әлеуметтанушылары (Р. Парк, Э. Берджесс), қоршаған ортаның ластануы, шу, халықтың тығыздығы және т. б. сияқты факторларды зерттеген. [5, с.67]

Алда тұрған онжылдықтың аса маңызды міндеті — Қазақстанның барлық азаматтарының өмір сапасы мен деңгейін жақсарту, әлеуметтік тұрақтылық пен қорғалуды нығайту болып табылады.

Әдебиет:

1. Маркович Д. Ж. Социальная экология и качество жизни. М.: Междунар. независимый эколог.-полит. ун-т., 1998. — 265 с.
2. Massam B. H. The classification of quality of life using multi-criteria analysis // Journal of Geographic Information and Decision Analysis. — 1999. — № 3. P.1–8.
3. Частное учреждение «Центр исследований прикладной экономики». Анализ индикаторов, характеризующих качество жизни населения в Республике Казахстан. Астана. 2012. — 78 с.
4. Сарайкина С. В. К оценке категории «качество жизни» как критерия уровня социально-экономического развития региона // География и региональная политика: матер. межд. науч.-конф. — Смоленск, 1997. — С. 189–172.
5. Качество жизни: сущность, оценка, стратегия формирования: учеб. пособ. / под редакцией Л. А. Кузьмичева, М. Ф. Федорова, Е. Е. Зедесенца — М.: ВНИИТЭ, 2000—67 с.

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер телімдерін тиімді пайдалануда экономикалық бағалаудың маңыздылығы

Токбергенова Айгүл Абдугаппаровна доцент м. а., география ғылымының кандидаты

Сатвалдиев Бағдат Талғатұлы., магистратура студент

әл-Фараби ат. ҚазҰУ Алматы қ.

Мақалада: ауыл шаруашылық мақсатындағы жер телімдерін тиімді пайдаланудағы экономикалық бағалаудың маңыздылығын ескеру.

Кілттік сөздер: ауыл шаруашылығы, сараланбалы рента (дифференциалды), баға

Значение экономической оценки в эффективном использовании сельскохозяйственных угодий

Токбергенова Айгул Абдугаппаровна, кандидат географических наук, доцент;

Сатвалдиев Багдат Талгатулы, студент магистратуры

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби (г. Алматы)

В статье авторы определяют значимость экономической оценки сельскохозяйственных угодий при эффективном использовании

Ключевые слова: сельское хозяйство, дифференциальная рента, оценка

Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер телімдерін экономикалық бағалау деп жер телімінен алынатын өнімнің мөлшеріне негізделетін бағалауды айтамыз. Бұл салыстырмалы бағалауға жатады. Өнім — жердің қатысуымен өткен заттандырылған еңбек, өндіріс шығынымен байланысты адам еңбегінің нәтижесі.

Бірдей өндірістік жер телімінде өнім немесе өнім бірлігіне келетін шығындар мөлшері экономикалық тұрғыдан жер сапасы мен пайдаланушының рөлін көрсетеді.

Жерді бағалау мен жердің пайдаланылуын бағалау дегендер бір ұғым емес. Нысаналы мақсаты мен алқаптық түрі бірдей жерлерді әртүрлі деңгейде пайдалануға болады, демек оларда өнімділік көрсеткіштері де жоғары не төмен болуы мәлім. Егерде жақсартуға бағытталған іс шаралар жасалған жағдайда, егіншілік мәдениеті нашар жер телімдерінде дұрыс, қарқынды пайдаланған жағдайда, жақсы жерлерге қарағанда, жоғары өнім көлем бірлігін алуға мүмкіншілік туады. Сондықтан, тек қана өнім шығыны арқылы шығындарды, агротехниканы, былай айтқанда өндірісті жүргізу деңгейін ескермей, жер телімін бұл ретте ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлерді эко-

номикалық шын мәнінде бағалауға болмайды. Өндіріс кезеңінде шығындар әртүрлі көлемде болатындықтан, ауыл шаруашылық алқаптарын қай деңгейде бағалауға болады деген сауалнама туады. Өз кезегінде К. Маркс есептерінде дифференциалдық рентаны негіздеуде орта, ең көп тараған шығындарды негізге алғанды жөн көрген. Мұндай деңгейлерді ол қалыпты орта көрсеткіш ретінде қабылдап, шығындарды қалыпты норма деп қараған. Шығындардың орташа деңгейі, әрине, жердің тиісті түрде өңделуін себептейді. Сондықтан жерлерді экономикалық бағалау үшін шығындардың орта деңгейіне сүйену қажет. [1]

Жерді пайдалану тек қана өндіріс деңгейімен шектелмей, оның жеке бөліктерін пайдалану сипатымен айқындалады. Бұл жағдай ауыл шаруашылық алқаптардың құрамында, олардың әртүрлі мақсаттарда пайдалануында байқалады, яғни агро өнімдерді егу, мал шаруашылығын дамыту, мал азығын дайындау. Әртүрлі ауыл шаруашылық алқаптарды бағалаудың әдістемелік тәсілдерінде ерекшеліктер пайда болады. Сондықтан жеке бағалауда дақылдармен шектелмей, алқаптар түрлері бойынша да жүргізу қажеттігі туындайды

Кесте 1. Ауыл шаруашылығы жерлерін бағалау жалпы түрде келесі мақсаттарда жүргізіледі

1. Жер учаскелерін пайдалануда тиімділігін айқындау;
2. Жер телімін кепілдікке қою арқылы банктік несие алу;
3. Жерге салық салу, жерді жалға алу төлемдерін анықтау;
4. Мемлекеттік мүдделер үшін жер учаскелерін ықтиярсыз алып қою және реквизиция жағдайында төлеу мөлшерлерін және өтеу бағасын сот арқылы анықтау;
5. Шаруашылық серіктестіктердің жарғылық қорына жарна ретінде немесе өндірістік кооперативке пай ретінде жер учаскесін беруде және басқа жағдайларда оның бағасын білу;
6. Жер учаскесін немесе жерді пайдалану құқығын сату кезінде оның бағасын білу.

Жыртылатын алқаптарды жалпы бағалау — өсімдіктану тиімділігі бойынша, жеке бағалау — негізгі ауыл шаруашылық дақылдарды дәнді дақылдар, жүгері, күріш, мақта, қант қызылшасы, бір жылдық және көп жылдық шөптер/өсіру тиімділігі бойынша жүргізілді. Табиғи малазықтық алқаптарды бағалау табиғи шабындық және жайылымдар бойынша жеке жүргізілді. Жерді жалпы бағалауда қолданатын негізгі бағалау көрсеткіштері:

1. Жыртылатын жер телімдерінің өнімділігі — ЖӨ (тг/га шаққандағы);

2. Шығындардың ақтауы — ША (1 теңге шығынға келетін өнім құны);

3. Сараланбалы жағдайда — СЖ (жер телімінен түсетін таза пайда).

Жеке бағалауда қолданатын негізгі бағалау көрсеткіштері:

1) ауыл шаруашылық дақылдары шығымдылығы — ШД;

2) белгілі агро дақыл бойынша шығындар ақтауы — ША;

3) белгілі агро дақыл бойынша сараланбалы таза пайда — ТП.

Бағалау нысанасы ретінде жыртылатын жерлердің тиімді құнарлығы алынған. Зерттеу нәтижесінде ауыл шаруашылық кәсіпорындары, әкімшілік аудандар, облыстар және толық республика бойынша жерлерді бағалау көрсеткіштері анықталған. [2]

Жерді экономикалық бағалау бойынша жүргізілетін негізгі жұмыстар:

- 1) дайындық жұмыстар, бастапқы ақпаратты жинау, өңдеу;
- 2) ауыл шаруашылық алқабындағы топырақтың бонитет баллын айқындау;
- 3) жердің бағалау мағлұматтарын қарау;
- 4) жердің бағалау материалдарын жасап шығару, беру.

Табиғи мал азық алқаптарын экономикалық бағалау үшін негіз ретінде оларды бонитеттеу мәліметтері және ауыл шаруашылық кәсіпорындарының жылдық есептері көрсет-кіштері алынады.

Экономикалық бағалаудың критерийлері болып, келесі көрсеткіштер табылады:

- 1) шабындық алқаптарының өнімділігі — жалпы өнімнің құны (тг/га);

Әдебиет:

1. Потенко Т.А. Экономическое обоснование эффективного развития крестьянских (фермерских) хозяйств, 2002.
2. Лукьянченко Е.П. Социально-экономические условия формирования землепользований малых форм хозяйствования в переходной экономике, 2000.

2) шығындар орнына толтырылуы — шығындардың бірлігіне келетін жалпы өнімнің құны;

3) дифференциалды пайда — топырақ құнарлылығы жоғары және географиялық орны тиімді жерлерден алынатын таза пайданың қосымша бөлігі.

Жерді бағалаудың мәліметтерін, әсіресе нарықтық қатынастарға көшу барысында, кеңінен пайдаланады. Олар жер нарығын дамыту үшін, ауыл шаруашылық кәсіпорындарын жекешелендіруде, қожалықтарды дамытуда, салық салуда және бағалық саясатты жетілдіруде өте қажет. Сондықтан 1996 ж. Қазақстан Республикасының үкіметі жеке меншікке пайдалануға беретін жерлердің төлем ставкаларын бекіткен. Бұл ставкалар жердің орта нормативтік бағасы ретінде шығарылған. Ол жер нарығының даму негізі болып келеді. Осының нәтижесінде нарықтық баға есептеледі. Сөйтіп алдағы уақытта саудасаттықтарды салыстыруға негізделінген дамыған батыс елдерінде кеңінен қолданылып жүрген бағалау әдісін бізде де қолдануға мүмкіндік туындайды. Бұл ставкалар жалға беру және жалға төлем келісім шарттарды жасауға қазіргі таңда негіз болып отыр.

МОЛОДОЙ УЧЕНЫЙ O'ZBEKISTON

Инглиз ва ўзбек тилларидаги интернационал мақоллар таржимасидаги ассиметрик ҳолатлар

Ашуров Шаҳобиддин Саидович, филология фанлари номзоди, доцент
Самарқанд давлат чет тиллар институти (Ўзбекистон)

Ушбу мақолада ўзбек халқ мақолларини инглиз тилига таржима қилишдаги интернационал маъноларнинг сақланиши ва уларнинг иккала тилдаги маъно ва шакл нуқтаи назардан номуносиб ҳолатлари, шунингдек, таржимага ҳос контекстуал вазиятларни ва ушбу халқ миллий маданиятига доир аъғана ва қадриятларни ҳам инобатга олиш зарурлиги тўғрисида фикр юритилади.

Калит сўзлар: интернационал мақоллар, таржимага ҳос ассиметрия ҳодисаси, контекстуал вазият, умумсемантик маъно, коммуникатив хусусият.

Асимметрия при переводе интернациональных пословиц в английском и узбекском языках

Ашуров Шаҳобиддин Саидович, кандидат филологических наук, доцент
Самаркандский государственный институт иностранных языков (Узбекистан)

В этой статье рассматривается вопрос сохранения интернационального значения при переводе узбекского фольклора на английский язык, преодоления несоответствий как по смыслу, так и по форме, с учетом контекста. Особое внимание уделяется передаче традиций и национальных культурных ценностей при переводе.

Ключевые слова: интернациональные пословицы, асимметрия при переводе, контекстная ситуация, общесемантическое значение, коммуникативные особенности

Asymmetrical situation in the translation of international proverbs in English and Uzbek languages

Ashurov Shahobiddin Saidovich, Dotsent, candidate of philological sciences
Samarkand state institute of foreign languages (Uzbekistan)

This article discusses the issue of preservation of the international meaning of Uzbek proverbs translated into English, avoiding inconsistencies both in meaning and in form, taking into account the contextual situation. A special attention is devoted to the transfer of traditions and national cultural values.

Keywords: international proverbs, translation-oriented asymmetry, contextual situation, generalistic meaning, communicative feature

Тилда мақоллар коммуникатив хусусиятга эга бўлган тил бирлиги саналади. Қўпчилик тилшунослар уларни фразеологик бирлик сифатида талқин қилади [1, 2]. Бинобарин, мақоллар фразеология системасига ҳос коммуникативлик ҳодисасининг энг асосий намунаси, қолаверса, таянч нуқтаси ҳисобланади. Шундай экан, паремиологик бирлик-

ларнинг бир қатор тилларга ҳос шакллари қиёсий таҳлил қилган ҳолда ўрганиш, шу билан бирга, уларнинг таржимада берилиш хусусиятлари паремиологик системани ҳар томонлама тадқиқ этиш жараёнида муҳим аҳамиятга эга.

Мақоллар кўп асрлик ҳаётий тажрибалар, доимий кундалик кузатишлар ҳулосасини тугал фикр тарзида ифода-

лар экан, уларда ҳар бир сўзнинг маъно хилма-хиллиги, ибораларнинг турғунлиги, шаклий барқарорлик устунлик қилади. Аммо қўлланиш ўрнига қараб уларнинг маъно доираси доимий равишда кенгайиб боради. Шунинг учун ҳам мақолдаги ҳар бир сўзга алоҳида эътибор бериш керак. Уларда шундай сўзлар борки, бу сўзлар тарихан бутунлай бошқа маъноларни англатган бўлиши мумкин.

Тилимизда мавжуд паремиологик бирликларни нутқнинг монологик, диалогик кўринишларида ёки бадий асарлар таржимасида бир тилдан бошқа бир тилга ўгириш жараёнида таржимондан жуда катта маҳорат талаб этилади. Негаки, уларни таржима қилишда сўзма-сўз таржима умуман мос келмайди. Қолаверса, мақолларни таржима қилиш баробарида ушбу мақол тегишли бўлган халқнинг миллий урф-одатлари, маънавияти ва маданияти ҳамда турмуш тарзидан келиб чиққан ҳолда ёндашиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, турли тилларда учрайдиган бир хил маъноли мақоллар, яъни интернационал маъноли мақолларнинг инглиз ва ўзбек тилидаги шаклларига эътибор қаратсак, уларнинг ҳар бири ўз халқининг миллий хусусиятлари орқали шаклланганлигидан далолат беради. Шундай мақолларнинг қуйидаги турларига эътибор қилайлик:

Инглиз тилида:	Ўзбек тилида:
Cut your coat according to your cloth.	Кўрпанга қараб оёқ узат.
An eye for an eye, tit for tat.	Қонга қон, жонга жон.
Speak of the devil and he appears.	Бўрини гапирсанг қулоғи кўринади.

Юқорида келтирилган мақолларда ифодаланган семантик маъно иккала тилда ҳам уч хил умумий маънони ифода ламоқда. Яъни биринчи қатордаги ўз имкониятинга кўра иш тут, иккинчи қатордаги қилган ишига яраша жавоб қайтариш ва учинчи қатордаги бирон нарса ҳақида гапирсанг у пайдо бўлади каби маънолар ифодаланган.

Мақоллар асосан, халқ донишмандлигининг намунаси сифатида намоён бўлади. Улар ижтимоий ҳаётнинг турли туман соҳаларини ўзида акс эттириши мумкин. Яна шуни таъкидлаш жоизки, халқнинг неча асрлик тажрибасидан пайдо бўлган мақоллар бадий кўринишдаги қисқа сатрларда олам-олам маънони ўзида мужассам қила олади. Шу тариқа, уларнинг семантик доираси барча тилларда бир хиллик касб этади. Хусусан, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, ботирлик, донолик, меҳмондўстлик, сахийлик ва бошқалар шулар жумласидандир.

Мақолларга хос семантик хусусиятларни ўрганиш жараёнида уларни оппозицион тарзда, яъни қарама-қарши маънолар остида таҳлил қилиш барча тилларга хос хусусиятлардан бири ҳисобланади. Масалан, меҳнатсеварлик ва ишёқмаслик, тўғрилиқ ва ўғрилиқ, яхшилик ва ёмонлик, дўстлик ва душманлик, жасурлик ва қўрқоқлик, сахийлик ва хасислик, донолик ва нодонлик кабиларни келтириш мумкин.

Инглиз тилида:	Ўзбек тилида:
The rotten apple injures its neighbours.	Тиррақи бузоқ, бутун подани булғайди.

Ушбу мақолдаги умумсемантик маъно, яъни маълум бир салбий хусусиятли субъектнинг маълум бир объекта кўрсатаётган салбий таъсир маъноси инглиз тилида *чириган олма* (The rotten apple), ўзбек тилида эса *тиррақи бузоқ* субъектлари орқали ифодаланган. Иккала тилда ҳам ушбу мақоллар ифодалаётган умумий маъно бир хил, бироқ мазкур умумий маънони ифодалаш воситалари иккала тилда турличадир. Ушбу ҳолат тиллар ўртасидаги паремиологик ассиметрия ходисасининг бир кўринишидир.

Бундан ташқари, инглиз ва ўзбек тилларида интернационал мақолларнинг структур жиҳатдан ҳам номутаносиб ҳолати мавжуд бўлиб, унда мақоллардаги умумсемантик маъно сақланган ҳолда структур шакллари икки аксинча, кенглиги кўзга ташланади. Масалан, қуйидаги икки мақол иккала тилда ҳам бир хил маънони ифодалашига қарамасдан, инглиз тилида кенг структурали, яъни беш, олти ва ундан ортиқ компонентлардан ташкил топган бўлса, ўзбек тилида эса анча ихчам структурали паремиологик бирлик сифатида намоён бўлади:

Инглиз тилида:	Ўзбек тилида:
He who does not work neither shall not eat.	Ишламаган тишламайди.
Everything comes to whom who waits	Сабр таги — сариқ олтин.
Better late than never	Хечдан кўра кеч.

Бироқ улар ифодалаётган маъно бир хилликни ташкил этади. Мазкур ҳодиса иккала тил мисолидаги навбатдаги ассиметрик ҳолатни ифодаламоқда.

Яна шуни қайд қилиш лозимки, мақоллар асосан, қофиядошлик, бир хил ритм ва образлилик каби хусусиятлари орқали тез ёдда сақланади ва тез тушуниб олинади. Ушбу ҳолат кўпроқ ўзбек тилига мансуб мақолларда жуда кенг тарқалган. Бинобарин, ўзбек тилида бирор бир паремиологик бирликни қофиясиз тасаввур этиб бўлмайди. Бироқ инглизча мақолларда ушбу ҳолатнинг ўзбек тилига қараганда бироз сустлиги сезилиб туради. Масалан, қуйидаги мақолларга эътибор қилайлик:

Инглиз тилида:	Ўзбек тилида:
The dogs bark, but the caravan goes on	Карвон ўтар, ит хурар.
Time is money.	Вақтинг кетди, нақдинг кетди.
Everything comes to whom who waits	Сабр таги — сариқ олтин.

Юқорида келтирилган мисолларнинг ўзбек тилидаги вариантларида қофиядошлик хусусияти яққол кўзга ташланади. Инглиз тилида эса аксинча. Яъни, ўтар ва хурар, вақтинг ва нақдинг, сабр ва сариқ каби лексик бирликлар

мақолларга жозибадорлик бахш этмоқда. Инглиз тилидаги шаклларда эса ифодаланаётган умумий маъно бир хил бўлишига қарамасдан, қофиядош сўзлардан фойдаланилмаган.

Мақолларнинг барча тилларда ягона умумий лексик-семантик маънони англатиши ва ўз эквивалентларига эга эканлиги уларни бошқа тилларда анча осон тушуниш имконини беради. Шунга асосан, бадий матнларда инглизча мақолларни ўзбекчага таржима қилиш жараёнида уларнинг контекстдаги вазиятини инобатга олиш, уларга хос ўзбек тилидаги эквивалентлари билан ўгириш мақсадга мувофиқ. Бу ҳолат таржима намунасини ўқиб тушунишда мақол маъносининг тўғри идрок қилинишига ёрдам беради.

Бироқ, хорижий тилларда шундай мақоллар мавжудки, уларнинг маъносига айнан мос келадиган эквивалент мақол ўзбек тилида учрамаслиги мумкин. Негаки, ҳар бир халқнинг ўз миллий урф-одатлари, ўзига хос дунёқараши ва жойлашган географик ўрни билан боғлиқ ҳолда юзага келган мақоллар ҳам мавжуд бўлиб, албатта, улар бошқа тилда ўз эквивалентини топиши қийин. Масалан, инглиз тилидаги «*Rome was not built in a day*» мақолини оладиган бўлсак, ушбу мақол «*Рим бир кунда қурилмаган*» деган маънони англатади. Бироқ юқоридаги мақолларга ўзбек тилида айнан мос эквивалентлар учрамайди. Ёки аксинча, ўзбек

тилидаги «Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ» мақолига инглиз тилидаги айнан мос эквивалент топиш мураккаб.

Миллий қадриятларни ифодаловчи мақолларни семантик яъни маъно жиҳатидан таҳлил қилар эканмиз, энг аввало, уларни «*ҳаёт қомуси*», «*оғзаки энциклопедия*» ёки «*ўзига хос бадий тарихий солнома*» дейишимиз мумкин. Мақоллар кишиларнинг ақлини ўткирлаштиради, нутқини равшан ва таъсирчан қилади, ҳаётда тўғри йўлни танлашга, ҳаётий жумбоқлар ва муаммоларни тўғри ечишга ўргатади, турмушнинг жамийки катта-кичик масалалари хусусида қимматли маслаҳатлар беради. Умуман инсоният яратган мақолларнинг мавзуси кенг ва ранг-барангки уларда ижтимоий ҳаётни энг мураккаб муаммоларидан тортиб, оилавий ҳаётнинг энг кичик урф-одатларигача, ахлоқий нормалардан тортиб, кишилар характеридаги майда нуқсонларгача, фалсафий дунёқарашдан тортиб, энг кичик жониворларнинг хусусиятигача ўз инъикосини топгандир [4].

Маълум бир хорижий тилга хос мақолларни ўзбек тили билан қиёслаб ўрганиш жараёнида юқорида келтирилган улар ўртасидаги фарқли хусусиятларни инобатга олиш уларни комплекс тарзда тадқиқ этиш, колаверса, мақоллар семантикасининг тиллараро мақомини аниқлаш имконини беради.

Адабиёт:

1. Кунин А. В. Английская фразеология. — М.: ВШ. 1970. — 344 с.
2. Ўзбек халқ мақоллари. — Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. — 511 б.
3. Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь. Москва: Русский язык, 1984. — 944 с.
4. Мезенцева Е. С. Пословичный фонд языка как фрагмент языкового сознания этноса // Вестник КазНУ. — № 2. 2005. — С. 25–36.
5. Маслова В. А. Лингвокультурология. — Москва: Академия, 2001. — 178 с.

Ta'limda axborot texnologiyalarining vujudga kelish tarixi

Zokirova Sohiba Muxtoraliyevna, katta o'qituvchisi

Barakayeva Mohigul Muzaffar qizi, talaba

Farg'ona davlat universiteti (O'zbekiston)

Maqolada ta'limda axborot texnologiyalarining rivojlanish tarixi yoritib berilgan. Axborotning yuzaga kelishidan boshlab bugungi kunga qadar evolyutsiyasi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: axborot, nutq, yozuv, qog'oz, kitob, mobil qurilma, multimedia, virtual axborot.

История возникновения информационных технологий в образовании

Зокирова Сохиба Мухторалиевна, старший преподаватель;

Баракаева Мохигул Музаффар кизи, студент

Ферганский государственный университет (Узбекистан)

В статье освещена история развития информационных технологий в образовании. С момента появления информации до сегодняшнего дня показана ее эволюция.

Ключевые слова: информация, речь, запись, бумага, книга, мобильное устройство, мультимедиа, виртуальная информация.

History of information technologies in education

Zokirova Sohiba, senior lecturer

Barakayeva Mohigul, student

Ferghana State University (Uzbekistan)

The article covers the history of information technology development in education. From the moment of information appearance to the present day, its evolution is shown.

Keywords: information, speech, recording, paper, book, mobile device, multimedia, virtual information.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) konsepsiyasi deganda biz shaxsiy kompyuterlar, kompyuter tarmoqlari va kommunikatsiyalariga asoslangan grafik, matn, raqamli, audio va video ma'lumotlarni qidirish, saqlash, qayta ishlash, taqdim etish va uzatish usullari, vositalari va texnikasining kombinatsiyasini tushunamiz. Keling, axborot texnologiyalarining paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixi bilan tanishaylik.

Inson gapirishni o'rgangandan so'ng, uning xotirasida ma'lumot to'plash imkoniyati paydo bo'ldi, bu axborot texnologiyalarini rivojlantirish uchun birinchi qadam edi.

Keyingi qadam miloddan avvalgi 5–6 asrda paydo bo'lgan yozuv ixtirosi bilan bog'liq. O'sha davrdagi odamlar nafaqat ma'lumotni eslay olishlari, balki biror buyumga yozib olishlari mumkin edi. Yozuvning ko'rinishi ma'lumotlarni qayta ishlashning barcha bosqichlarini amalga oshirishga imkon berdi: yig'ish, tahlil qilish, saqlash va boshqa shaxsga yetkazish.

Tarixdagi birinchi yozilgan belgilar qattiq sirtga bo'yalgan rasmlar bilan tasvirlangan. Bular qadimgi odamning dunyo va hayot jarayonlari haqidagi g'oyasini aks ettiruvchi alohida chizmalar edi. Buni piktografik yozuvning asosiy shakli deyishimiz mumkin. Bronza asrida takrorlanadigan tizimlarning tasvirlari paydo bo'ldi, ular bugungi kunda biz ideografik yozuv sifatida tan olamiz. Bular asta-sekin iyeroglif yozuviga aylantirilgan birinchi ma'lumot birliklari (bu miloddan avvalgi VI asrda sodir bo'lgan). [2]

Hunarmandchilik va ishlab chiqarishning rivojlanishi raqamlarni aks ettiruvchi belgilar paydo bo'lishiga olib keldi. Miloddan avvalgi III asrda bobilliklar hisoblash tizimini ixtiro qildilar. Miloddan avvalgi 5–6 asrlarda Krit orollarida o'nlik tizimidan foydalangan.

Keyinchalik, arablar hindlarning hisob yozuvlarini yozishni o'rganishdi. 5–8 asrda yevropaliklar raqamlardan foydalanishgan. Bu belgilar bugungi kungi raqamlar belgisi bilan bir xil.

Axborot uzatishning rivojlanishidagi navbatdagi qadam bo'g'inli yozuvni yaratishgan bo'ldi. Tarixning ushbu davrida Bobil tili xalqaro maqomga ega bo'lib, uni diplomatik muzokaralarda va savdo bitimlarini tuzishda ishlatishni boshlaydilar. Endi ma'lumotlar atamalar bilan yetkazilishi boshlandi.

Miloddan avvalgi 10–11 asrlarda Fin alifbosi ixtiro qilindi, bu esa axborot texnologiyalarining rivojlanishida katta sakrashni keltirib chiqardi. Finikiya alifbosi asosida yunon alifbosi yaratildi, keyinchalik u G'arb mamlakatlari hududlarida qo'llanila boshladi. Yozma belgilar evolyutsiyasi XV asrda eng yuqori cho'qqiga chiqdi, o'sha paytda yevropaliklar zamonaviy tipdagi tinish belgilarini o'ylab topishdi.

Matematik simvollar bitiruv malakaviy ishlari va olimlarning mehnati tufayli rivojlanishda davom etmoqda. Matematika sohasidagi fundamental kashfiyotlar algebraik simvolizmni yaratishga olib keldi. 14–17 asrlarda qo'shish, ayirish, ko'paytirish, tenglik, cheksizlik, daraja va boshqa turdagi belgilar yaratildi.

Axborot almashinishi tizimi ko'plab rivojlanish bosqichlaridan o'tdi. Birinchi bosqich nutqni rivojlantirish bilan bog'liq bo'lib, u dastlabki bosqichda bilim almashishga imkon berdi. Bugungi kunda biz nutqni oddiy hol sifatida ishlatamiz, ammo nutqning paydo bo'lishi axborot uzatishni rivojlantirishda katta yutuqdir.

Qog'oz ixtiro qilinishidan oldin, ma'lumotlarning rivojlanishidagi yutuq yanada barqaror ma'lumotlar tashuvchilariga — toshlar, taxtalar, loydan yasalgan taxtachalar va boshqalarga o'tishni keltirib chiqardi. Birinchi qog'oz analogi sifatida papirusdan foydalanilgan. Keyin pergament ixtiro qilindi va kitob (miloddan avvalgi VI asr) qog'oz davrining axborot tashuvchilarining rivojlanishining yakuniy davri bo'ldi.

Qadimgi davrlarda Yunoniston, Fors imperiyasi, Misr va Xitoyda axborot uzatish usullari yangi ko'rinishga ega bo'ldi. Ushbu davlatlar ichida pochta tizimidan foydalanilgan — xabarchilar yozma xabarlarni qo'lma-qo'l uzatgan. Erkin kirishga ega bo'lgan birinchi kutubxonalar shakllantirilgan.

Kutubxona tarixdagi birinchi ma'lumot markaziga aylanadi, bu yerda papirusda o'qish orqali bilim olish mumkin.

10-asrda AT rivojlanishining «qog'oz bosqichi» bo'lib o'tdi. Bu 10-asrda, qog'oz sanoat miqyosida ishlab chiqarilishi bilan bog'liq. Barqaror aloqa kanallari va ma'lumot uzatish bilan shug'ullanuvchi ko'plab odamlar yirik davlatlar aholisini axborot bilan ta'minlashga imkon berdi.

Italiya, Fransiya, Germaniya va Angliyaning oliy o'quv yurtlari informatsion «banklar» rolini o'ynadi. AT rivojlanishidagi inqilob bosma kitoblarning chiqishi bo'ldi.

Birinchi mashinalar Germaniyada paydo bo'lgan. Kitoblar ommaviy ravishda ishlab chiqarila boshlandi va bu tabiiy fanning shakllanishida yangi bosqich bo'ldi. Axborot uzatish sifati ilmiy va texnik atamalar paydo bo'lgandan keyin yaxshilana boshladi. Ma'lumotlar hajmi kitoblar va davriy nashrlarning ommaviy ishlab chiqarilishi natijasida ko'paydi. Keyinchalik ulkan ensiklopediyalar yaratildi, bu esa ma'lumotlarni alifbo tartibida tezda topishga imkon berdi.

Axborot texnologiyalari sohasidagi taraqqiyotning yangi bosqichi 19-asrning oxirida, xalqaro pochta xizmati, telegraf, telefon, radio va kino xizmati paydo bo'lganda boshlandi. 1911 yilda chizmalar simsiz yoki televizor orqali uzatilishi mumkin edi. Sanoat televideniyesidagi keng ko'lamli yaxshilanishlar, yozuv mashinkasini yaratish, telefon va radio aloqalarining paydo bo'lishi axborotni qayta ishlash sohasidagi keskin o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Ma'lumot uzatish va qayta ishlash samaradorligi sezilarli darajada yaxshilandi.

1940–60 yillarda elektr jihozlari yaratish sohasidagi texnologiyalar faol rivojlandi. 60-yillardan keyin elektron texnologiyalar joriy etildi va birinchi kompyuterlar paydo bo'ldi. Endi AT nafaqat shaklga, balki ma'lumot tarkibiga ham ta'sir qilish imkoniyatiga ega bo'ldi. Texnologik taraqqiyot natijasida texnologik jarayonlar uchun avtomatik boshqaruv moslamalarini ishlatish konsepsiyasi ishlab chiqilmoqda. Ayni vaqtda ta'limni axborotlashtirish (elektronlashtirish) elektron vositalar va kompyuter texnologiyalarini joriy etish avval texnik mutaxassisliklarga tayyorlash jarayonida, so'ngra (60-yillarning

oxiri 70-yillarning boshlarida) gumanitar sohada O'quvchilarni tayyorlashda qo'llanildi. Algoritmash va dasturlash asoslarini, mantiq algebrasi elementlarini, kompyuterda matematik modellashtirishni o'rgatish zarurati tug'ildi.

Bunday mashg'ulotlar o'quvchilarning fikrlash algoritmik uslubini shakllantirishga, dasturlash tilini puxta egallashga, kompyuter ko'nikmalarini rivojlantirishga olib keldi. Ammo o'rtacha foydalanuvchi uchun tushunarli bo'lgan dasturiy vositalarning yetishmasligi gumanitar ta'lim sohasida kompyuter texnologiyalaridan keng foydalanishga yordam bermadi.

70-yillarning o'rtalaridan 90-yillariga qadar kompyuter uskunalar ishlab chiqish rivojlandi. Ishlab chiqarilgan modellar avvalgilarga qaraganda ancha kuchli va qulayroq edi, natijada turli xil (kimyoviy, fizikaviy, ijtimoiy, pedagogik va boshqalar) jarayonlarni o'rganish uchun foydalanishga imkon berdi. Ta'lim sohasida avtomatlashtirilgan o'qitish, bilimlarni boshqarish va o'quv jarayonini boshqarish tizimlari tobora ko'proq qo'llanilmoqda.

Zamonaviy modellar qulaylik, katta hajmdagi xotira, yangi axborot va telekommunikatsiya texnologiyalari, multimedia texnologiyalari va virtuallik, shuningdek, axborotlashtirish jarayoni va uning ijtimoiy oqibatlarini tushunish bilan ajralib turadi.

Axborot jamiyatining vujudga kelishi va rivojlanishi ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini har tomonlama qo'llashga imkon beradi, bu bir qator muhim omillar bilan belgilanadi.

Adabiyot:

1. Аблако́тов А., Епанешников В. Применение ИКТ на уроках технологии — фактор повышения активизации познавательной деятельности — М.: Весь мир, 2016. — 600 с.
2. Захарова И. Г. Информационные технологии в образовании. — М.: Академия, 2015. Б 22–24.
3. Fuzailov S., Xudoyberganova M., Yo'ldosheva Sh. Ona tili (3-sinf uchun darslik) — Toshkent: O'qituvchi, 2019. — B. 122
4. Абдуқодиров А., А. Пардаев. Масофали ўқитиш назарияси ва амалиёти. — Тошкент, Фан, 2009. — Б. 30–45.
5. G'afforova T., Shodmonov E., G'ulomova X. Ona tili (1sinf uchun darslik) — Toshkent: Sharq, 2019. — B. 65.

O'zbekiston Respublikasida uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirish

Kaxarova Muxtaram Azimovna, metodist

Andijon shahar xalq ta'limi bo'limi

Sadirova Gulnoraxon Odiljonovna, boshlang'ich sinf o'qituvchisi;

Nazarova Lazokatxon Shukirjonovna ingliz tili fani o'qituvchisi

Andijon shahar 18-umumiytalim maktabi (O'zbekiston)

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi tomonidan ta'lim soxa bo'yicha olib borilayotgan islohotlar ochib berilgan. O'zbekistondagi chet-tiliga bo'lgan qiziqish hamda chet-tilini mukammal egallash yuzasidan qilinayotgan ishalar ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston Respublikasi, chet-tili, rivojlangan mamlakat, xalq, o'quvchi yoshlar, yangilanish.

Развитие системы непрерывного образования в Республике Узбекистан

Кахарова Мухтарам Азимова, методист

Андижанское городское управление народного образования (Узбекистан)

Садирова Гулнорахон Одилжоновна, учитель начальных классов;

Назарова Лазокатхон Шукиржоновна, учитель английского языка

Андижанская средняя школа № 18 (Узбекистан)

В данной статье описываются реформы, проводимые Республикой Узбекистан в области образования. Освещается интерес к иностранным языкам в Узбекистане и работа, которая ведется для изучения иностранных языков.

Ключевые слова: Республика Узбекистан, иностранный язык, развитая страна, люди, студенты, обновление

Yuksak milliy madaniyat, ma'naviyat hamma vaqt jahon xalqlarining bir biriga yaqinlashtiruvchi vosita bo'lib kelgan va hozir ham shunday bo'lib kelmoqda. Xalqimizning madaniyati, tili, tarixi, urf-odat va an'analari, boy memorchilik san'ati dunyo xalqlarida zo'r qiziqish uyg'otmoqda. Milliy madaniyat, ma'naviyatimizni mintaqaviy va umuminsoniy qadriyatlar bilan yaqinlashtirish, jahon xalqlari bilan madaniy aloqalarimizni mustahkamlash va yanada taraqqiy ettirish davlatimiz siyosatining muhim yo'nalishini tashkil etadi. Bu ishlarni amalga oshirish uchun chet tillarini bilish nafaqat yoshlar, balki respublikamizning har bir fuqarosining burchi ekanligihozirgi kundagi dolzarb masalalardan biridir.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro munosabatlari keng quloch yoyayotgan bir paytda xorijiy tillarni o'rgatish-o'rganish o'ta zaruriy ehtiyojga aylandi. Ushbu masalaning muhimligini alohida uqtirib, mamlakatimiz birinchi Prezidenti I.A. Karimov shunday degan edilar: «Xozirgi paytda xorijiy tillarni o'rganish va o'rgatishga yurtimizda katta ahamiyat berilmoqda. Bu ham, albatta, bejiz emas. Butun jahon hamjamiyatidan o'ziga munosib o'rin egallashga intilayotgan mamlakatimiz uchun, chet ellik sheriklarimiz bilan hamjihatlikda, hamkorlikda o'z buyuk kelajagini qurayotgan xalqimiz uchun xorijiy tillarni mukammal bilishning ahamiyatini baholashning hojati yo'qdir» [1].

Shunday tezkor o'zgarish va rivojlanish davrida muhtaram prezidentimizning 2012-yil 10 dekabrda mahsus PQ-1875 sonli «Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori e'lon qilindi [2].

Bugun jahon hamjamiyatidan o'ziga munosib o'rin egallashga intilayotgan mamlakatimiz uchun chet ellik sheriklarimiz bilan hamjihatlikda, hamkorlikda o'z buyuk kelajagini qurayotgan xalqimiz uchun xorijiy tillarni mukammal bilishning ahamiyatini baholashning xo'jati yo'qdir. Darhaqiqat, xorijiy tillarni mukammal bilish shaxsning imkoniyatlarini oshirish bilan birga davlat va jamiyat taraqqiyotida ham muhim o'rin tutadi.

Yurtimizda til o'rganishga qiziqish ortib borayotganini hisobga olinib, ta'lim muassasalarida o'quvchi talabalar uchun barcha shart-sharoitlar yaratib berilmoqdaki, ulardan samarali foydalanayotgan yoshlarimiz jahon arenalarida xorijlik tengdoshlaridan aslo kam emasligini dadil isbotlab kelayapti. Biroq kun sayin o'zgarib, yangilanib borayotgan tezkor zamon suratlari chet tili ta'limi tizimini yanada takomillashtirishni

talab etmoqda. Xorijiy tillarni o'rganish yoshlarga o'z bilimlarini jahondagi ulkan intellektual xazinalarni egallash orqali yanada boyitish imkoniyatini beradi. So'nggi paytlarda ko'plab xorijiy mamlakatlarda ham chet tillarini chuqur o'rganishga dolzarb vazifa sifatida qaralmoqda.

Xalqaro tajribani inobatga olgan holda yurtimiz ta'lim muassasalarida xorijiy tillarni o'rgatishning yanada takomillashtirilgan tizimini yaratish, moddiy –texnika bazasini yangilash, maxsus kompyuter sinflarini tashkil etish, masofali ta'limni rivojlantirish, elektron darsliklar soni va sifatini oshirish davr talabidir.

Chet tilini o'rgatish, avvalo pedagoglar bilim salohiyatiga bo'g'liq. Bugungi kunda til o'rgatishda yagona tizim mavjud emasligi, o'quvchi va o'qituvchilarni rag'batlantirish mexanizmi yaxshi yo'lga qo'yilmagani bois umumta'lim maktablari bitiruvchilarining ma'lum bir qismi xorijiy tillarni o'rganishni o'rta maxsus va oliy ta'lim muassasalarida boshlashga majbur bo'layapti.

Xorijiy tillarni o'rganish va o'qituvchilarni rag'batlantirish orqali kelgusida mamlakatimiz rivojini ta'minlaydigan malakali kadrlarni yetishtirishga zamin yaratadi. Chet tillarini o'qitishda treyninglar o'tkazish, zamonaviy pedagogik va axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda ilg'or uslublarni joriy etish, chet tillarda erkin so'zlasha oladigan mutahasislarni tayyorlash, dunyo axborot resurslaridan foydalanishlari, xalqaro hamkorlik va muloqatni rivojlantirish uchun shart-sharoit va imkoniyatlar yaratilgan. Shu kabi treyninglar o'qituvchilarga juda samaralidir.

Maktab yoshlarni har tomonlama yetuk insonlar qilib tarbiyalash, ularga fan asoslaridan chuqur bilim berish, ularda zamonaviy dunyoqarashni shakllantirish va kengaytirish, ularni estetik tarbiyalash hamda xalq xo'jaligining turli sohalarida mehnat qilishga tayyorlash lozim. Bularni amalga oshirishda chet tili ham o'z hissasini qo'shadi. Albatta bugungi kunda yoshlarimiz orasida ingliz tilini o'rganishga bo'lgan talab juda ham yuqori. Qaysi sohada bo'lmasin ingliz tiliga bo'lgan ehtiyoj seziladi. Chunki, internetda eng ko'p ma'lumotlar shu tilda berilgan. Yosh avlodni har tomonlama o'qimishli, madaniyatli, zamonaviy fikrlovchi shaxs qilib tayyorlashda chet tili, ayniqsa, ingliz tilining o'рни juda katta. «Til bilgan el biladi» deb xalqimiz bejizga aytmagan [3].

Haqiqatdan ham inson qancha ko'p til bilsa imkoniyatlar eshigi keng ochiladi. Respublikamizda chet tilining ijtimoiy ahamiyati tobora ortib borayotganligi ingliz tilini mukammal

biluvchi mutaxassislar zarurligi, talabalarning qaysi mutaxassislik bo'yicha o'qishidan qat'iy nazar chet tilini puxta egallashini taqozo etmoqda. Shu maqsaddan kelib chiqqan holda, chet tilini o'rgatish talabi o'z oldimizga fikrini xorijiy tilida og'zaki va yozma tarzda erkin ifodalab bera oladigan, nutq hamda muloqot madaniyati rivojlangan savodxon yoshlarni kamol toptirish vazifasini qo'yadi.

Ingliz tili fani o'qituvchilari har doim izlanishda bo'lishi lozim. Hech qachon bir joyda to'xtab qolishi kerak emas. Chunki, qancha harakat qilinsa tinglovchi va o'rganuvchiga ham ana shu fan qiziqarli bo'ladi. O'qituvchilarga malaka oshirish kurslarida o'qish foydadan xoli bo'lmaydi. Chunki har bir pedagog tez-tez malaka oshirish kuslariga borib, o'z ustida ishlashi lozim.

Noodatiy darslarni ko'proq tashkil qilish, interaktiv usullardan (aqliy hujum), kichik yoshdagi bolalar tilida yozilgan matnlarni eshitish va uni takrorlash orqali ham o'quvchilarda ko'nikmalar shakllanadi. Darslarni lingofon xonalarida o'tib, har bir o'quvchining talaffuzini to'g'rilab, undan keyin eshitganlarini dars jarayonida so'rashdan boshlash kerak [4].

Oilada ota-ona farzand uchun ibratli shaxs hisoblanadi. Shu sababli, ular ham ingliz tilini o'rgansalar nur ustiga a'lo nur bo'ladi, deb o'ylaymiz. Bunda eshitganlarini birin-ketinlik bilan sekin so'rashdan boshlash kerak.

Asosan to'rt turdagi o'qitish usuli bor. Ular eshitish, o'qish, yozish, so'zlash kabilardir. Har bir pedagog ularni o'z o'rnida qo'llab, ko'proq darsda rasmi ko'rgazmali o'quv qurollaridan foydalanib, dars olib borish, ayniqsa ingliz tilidaertaklar o'rgatish (yosh bolalarga xos bo'lgan ertaklarning so'zlari oddiy va tushunarli bo'lishi) kerak. Hamda bolalarni ingliz tilidagi ertaklar haqida bahs-munozaralarga bemalol kirishishni

o'rgatish kerak. Mana shunda ko'zlangan maqsadga erishish mumkin.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin butun dunyo xalqlari bilan har tomonlama, erkin va bevosita aloqalarning o'rnatilishi davr talabiga aylandi. Xorijiy davlatlar bilan madaniy munosabatlar rivojlanib borayotgan bir vaqtda qiyosiy masalalarini ilmiy asosda tadqiq qilish, qiyosiy qimmat, saviyasini ta'minlovchi omillarni belgilash muhim ahamiyat kasb etadi. Dunyoda buyuk ajdodlarimizning hayoti, ijodi va faoliyatiga bo'lgan qiziqish, e'tibor kuchli. Markaziy Osiyo xalqlarining iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy taraqqiyotiga ulkan xissa qo'shgan, markazlashgan yirik kuchli davlat barpo etish bilan tarixda yorqin iz qoldirgan Sohibqiron Amur Temur siymosi Temuriylar sulolasi ana shu qiziqish va e'tiborning asosini tashkil etadi [5].

Hozirgi paytda xorijiy tillarni o'rganish va o'rgatishda respublikamiz miqyosida katta ahamiyat berilmoqda. Butun jahon hamjamiyatlari orasidan o'ziga munosib o'rin egallashga intilayotgan mamlakatimiz uchun xorijlik sheriklarimiz bilan hamjihatlikda, hamkorlikda o'z buyuk kelajagini qurayotgan xalqimiz uchun xorijiy tillarni mukammal bilishning ahamiyatini izohlashning hojati yo'qdir. Mustaqil respublikamiz jahon hamjamiyatida alohida o'z o'rniga ega bo'layotgan va xalqaro aloqalar, savdo-sotiq, sayyohlik, mamlakatlar o'rtasida madaniy aloqalar rivojlanib, mustahkamlanib borayotgan bir paytda uning kelajagini yaratuvchi yoshlarga ingliz tilini mukammal o'rgatish va xorijliklar bilan suhbatlashish davomida o'ziga tegishli masalalarni erkin muhokama qilish, umuman og'zaki va yozma shaklda muloqot qilish metodikasining eng muhim vazifalaridandir.

Adabiyot:

1. I.A. Karimov «O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida» Toshkent-2011yil.
2. I.A. Karimov «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» (Oliy Majlisning IX sessiyasidagi nutqi) 1997 yil 29 avgust.
3. Abduazizov A «Ingliz tili nazariy fonetikasi» Toshkent 2005.
4. Afzalov M. O'zbek xalq ertaklari haqida. Toshkent 1964.
5. Alimov Sh. «Pedagogik texnologiyalar-zamonaviy o'zbek milliy modeli». Andijon — 2009.

Ingliz tilini o'qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalaridan foydalanish

Mo'minova Feruza Muratdjanovna, o'qituvchisi

Toshkent shahar Yunusobod tumani 105-maktab (O'zbekiston)

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida chet tillariga berilgan katta ahamiyat hamda ularni o'rganish uchun zarur bo'lgan innovatsion texnologiyalar yoritilgan

Kalit so'zlar: Chet tili, o'yin, innovatsion texnologiya, texnologik vositalar, usullar, metodlar

Использование инновационных технологий в преподавании английского языка

Муминова Феруза Муратджановна, преподаватель

Школа № 105 г. Ташкента (Узбекистан)

В данной статье анализируется активное использование инновационных технологий преподавания иностранных языков в Республике Узбекистан.

Ключевые слова: иностранный язык, игры, инновационные технологии, технологические инструменты, методы преподавания.

Мамлакатимиз mustaqillikka erishgandan so'ng, chet tillarini o'rgatishga qiziqish oshdi va yoshlar uchun ko'plab imkoniyatlar yaratib berildi. Birinchi prezidentimiz Islom Karimov aytganlaridek, «Hozirgi paytda xorijiy tillarni o'rgatishga yurtimizda katta ahamiyat berilmoqda. Bu ham albatta, bejiz emas. Bugun jahon hamjamiyati o'ziga munosib o'rin egallashga intilayotgan mamlakatlarimiz uchun, chet ellik sheriklarimiz bilan hamjihatlikda, hamkorlikda o'z buyuk kelajagini qurayotgan xalqimiz uchun xorijiy tillarni mukammal bilishning ahamiyatini baholashning hojati yo'qdir». Ushbu fikrlarning mantiqiy davomi sifatida 2012 yil 10 dekabrda qabul qilingan «Chet tillarini» o'rgatish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida»gi Prezident Qarori chet tillarini o'rganish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Respublikamizda chet tilining o'qitilishi, chet tili o'qituvchilarining bilim va ko'nikmalarini baholashning umumevropa ramkalari tavsiyanomalari (CEFR) ga mos ravishda yangi usul va talablari ishlab chiqildi. Unga ko'ra umumta'lim maktablari va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun darsliklar yaratildi. Ushbu talablarga mos ravishda o'quv xonalari stendlar va yangi axborot kommunikativ texnikalar bilan jihozlandi. Chet tili o'rganishga bo'lgan talab ham kundan kunga oshib bormoqda. Chet tili fani to'rt aspectga (o'qish, yoish, tinglab tushunish va gapirish) bo'linib, ularning har biri bo'yicha alohida tushuncha va ko'nikmalar berilmoqda. Ta'lim texnologiyalari, bu ta'lim jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan unumli foydalanishdir. Shuningdek, ta'lim jarayoniga zamonaviy innovatsion texnologiyalarini olib kirish orqali ta'lim sifati va samaradorligini oshirishni nazarda tutadi. Xususan, chet tilini o'rganishda bunday axborot-kommunikatsion texnologiyalardan foydalanishning bir qancha afzalliklari mavjuddir. Til o'rganish va o'qitishda zamonaviy texnologiyaning roli beqiyosdir. Texnologik vositalardan foydalanish chet tili o'rganishning har bir aspect (o'qish, yoish, tinglab tushunish va gapirish) ida qo'l keladi. Masalan, tinglab tushunish uchun, albatta kompyuter, player, CD diskarsiz bu jarayonni amalga oshirish mumkin emas. Tinglab tushunish til o'rganishning eng muhim qismlaridan biridir. Bunda o'quvchi bir paytning o'zida so'zlovchining talaffuzi, grammatik qoidalarga rioya qilganligi, so'z boyligi va uning ma'nolariga e'tibor berishi talab qilinadi. Ta'lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishda o'quvchilar ham axborot — kommunikatsion texnologiyalarni yaxshi bilish va ulardan foydalana olishi muhim omil hisoblanadi. Chet tilini zamonaviy texnologiyalardan foydalanib o'rgatish va o'rganish eng samador usullardan biridir.

Bu jarayonda, jumladan:

- kompyuterlardan foydalanganda o'quvchi chet tilidagi video roliklarni, namoyishlarni, dialoglarni kino yoki multfilmlarni ham ko'rishi ham eshitishi mumkin;
- chet tilidagi radio eshittirishlar va televideniedagi dasturlarni eshitish va tomosha qilish mumkin;
- ancha an'anaviy usul hisoblanadigan magnitafon va cassetlardan foydalanish;
- CD pleyerlardan foydalanish mumkin. Bu texnik vositalardan foydalanish o'quvchilarning chet tilini o'rganishlari jarayonini qiziarliroq va samaraliroq bo'lishini ta'minlaydi [1].

Bugungi kunda maktablarda interfaol o'yinlar orqali dars o'tish an'anaga aylanib bormoqda. Ma'lumki, darsning turli xil o'yinlar asosida o'tilishi o'quvchilarning imkoniyatlarini namoyish etish, diqqatni jamlash, bilim va ko'nikmalarini oshirish va kuchli bo'lishlarini ta'minlaydi.

O'yin texnologiyasidan foydalanishning asosini o'quvchini faollashtiruvchi va jadallashtiruvchi faoliyat tashkil etadi. Psixologlarning ta'kidlashlaricha, o'yinli faoliyatning psixologik mexanizmlari shaxsning o'zini namoyon qilish, hayotda barqaror o'rnini topish, o'zini o'zi boshqarish, o'z imkoniyatlarini amalga oshirishning fundamental ehtiyojlariga tayanadi. Har qanday o'yin zahirida umumiy qabul qilingan ta'lim prinsiplari, taktikasi yotishi kerak. O'quv o'yinlariga o'quv predmetlari asos qilib olinishi kerak. O'yinlar jarayonida o'quvchi oddiy darsga qaraganda bu mashg'ulotga qiziqibroq yondashadi va bema'lol faoliyat ko'rsatadi. Ta'kidlash lozimki, o'yin eng avvalo, o'qitishning bir usulidir. O'quvchilar o'yinli darslarga qiziqib qatnashadilar, g'alaba qozonishga intiladilar, o'qituvchi ular orqali o'quvchiga ta'lim-tarbiya ham beradi. O'quvchi inglizcha o'yin o'ynab, gapira olarkanman, tinglab tushuna olarkanman, yoza olarkanman, deb ishonadi, qiziqadi [2].

Biz bilamizki, hozirgi ta'lim jarayonida o'quvchi sub'ekt bo'lishi lozim. Bunda ko'proq interfaol metodlarga e'tiborni qaratish ta'lim samaradorligini oshiradi. Ingliz tili darslariga qo'yilgan eng muhim talablardan biri talabalarni mustaqil fikrlashga o'rgatishdir. Bugungi kunda ingliz tili o'qituvchilari Amerika Qo'shma Statlari, Angliya pedagoglari tajribasiga tayangan holda quyidagi innovatsion metodlardan foydalanib kelishmoqda:

- «Muammoli vaziyat yechimi» (Creative Problem Solving) bu usulni qo'llash uchun hikoyaning boshlanishi o'qib beriladi qanday yakun topishi o'quvchilar, talabalar hukmiga havola qilinadi;

- «Quvnoq topishmoqlar» (Merry Riddles) o'quvchilarga topishmoqlar o'rgatish Ingliz tilini o'rgatishda muhim ahamiyatga ega, ular o'zlariga notanish bo'lgan so'zlarni o'rganadilar va o'ylab topishmoq javobini topadilar;
 - «Tezkor javob» (Quick answers) o'tilgan dars samaradorligini oshirishda yordam beradi;
 - «Chigil yozdi» («Warm-up exercises») o'quvchilarni darsga qiziqitirish uchun sinfda har xil o'yinlardan foydalanish [3];
 - «Pantomima» (pantomime) bu usul juda qiyin mavzular tushuntirilishi kerak bo'lgan darsda yoki yozma mashqlar bajarilib, talabalar charchagan paytda foydalanilsa bo'ladi;
 - «Hikoya zanjiri» (a chain story) usuli o'quvchilarning og'zaki nutqini o'stirishda yordam beradi;
 - «Rolli o'yinlar» (Acting characters) bu usul darsning barcha tiplarida qo'llanilishi mumkin. Hunarga o'rgatish uchun «Interpreter», «Translator», «Writer», «Poet» kabi kasbdagi kishilar darsda ishtirok etishib o'quvchilar bilan suhbatlashishlari mumkin;
 - «Allomalar yig'ini» (Thinkers meeting) U. Shekspir, A. Navoiy, R. Burns kabi shoirlar va yozuvchilarni «taklif qilish» mumkin. Bunday paytda ular aytib ketgan hikmatli so'zlardan darsda foydalanish yoshlarni komil inson bo'lib tarbiyalanishiga yordam beradi;
 - «Rasmlar so'zlaganda» (When pictures speak) usuli ancha qulay bo'lib, ingliz tilini o'rgatishda, talaba, o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishda yordam beradi, buning uchun mavzuga oid rasmlardan foydalanish lozim;
 - Kviz kartochkalari (quiz cards) o'quvchilarning soniga qarab kartochkalar tarqatiladi va hamma talabalar bir vaqtda darsda ishtirok etish imkonini beradi bu esa vaqtni tejaydi [4].
- Ko'rib chiqqanimizdek, har bir innovatsion texnologiya o'ziga xos afzallik jihatlariga egadir. Bunday usullarning barchasida o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlik, o'quvchining ta'lim jarayonidagi faol harakati ko'zda tutiladi [5].
- Xulosa qilib aytganda, Ingliz tili darslarida innovatsion usullarni qo'llash natijasida o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi, nutqi ravonlashadi, tez va to'g'ri javob berish malakasi shakllanadi. Bunday usullar o'quvchida bilimga ishtiyoq uyg'otadi. O'quvchi darslarga puxta hozirlik ko'rishga intiladi. Bu esa o'quvchilarni ta'lim jarayonining faol sub'yektlariga aylantiradi.
- Ta'lim tizimi o'z oldiga erkin fikrlovchi, barkamol, yetuk shaxsni tarbiyalashni vazifa qilib qo'yar ekan, kelgusida biz bo'lajak o'qituvchilar innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish yo'llarini yanada mukammalroq ishlab chiqshimiz bilan o'z xissamizni qo'shishimiz mumkin.

Adabiyot:

1. Bekmuratova U.B. «Ingliz tilini o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish» mavzusida referat. Toshkent — 2012 yil
2. Отабоева, М. Р. Чет тилини о'qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalaridan foydalanish va uning samaradorligi / М. Р. Отабоева. — Текст: непосредственный, электронный // Молодой ученый. — 2017. — № 4.2 (138.2). — С. 36–37. — URL: <https://moluch.ru/archive/138/39058/> (дата обращения: 27.04.2020)
3. N. Q. Xatamova, M. N. mirzayeva. «INGLIZ TILI DARSLARIDA QO'LLANILADIGAN INTERFAOL USULLAR» (uslubiy qo'llanma), Navoiy, 2006, 40 bet.
4. M. Xoldorova, N. Fayziyeva, F. Rixsittilayeva. «CHET TILINI O'QITISHDA YORDAMCHI VOSITALARDAN FOYDALANISH». Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2005
5. O'. Hoshimov, I. Yoqubov. «INGLIZ TILI O'QITISH METODIKASI» (o'quv qo'llanma) Toshkent: «Sharq» nashriyoti, 2003

Ҳозирги замон француз тилидаги икки хил графикали сўзлар хусусида

Сувонова Нигорабону Низомиддиновна, филология фанлари номзоди, доцент

Самарқанд давлат чет тиллар институти (Ўзбекистон)

Ушбу мақолада француз тилида мавжуд икки хил графикали сўзлар борасида фикр юритилади. Икки хил тарзда ёзиладиган французча сўзларнинг грамматик, орфографик ва фонетик хусусиятлари таҳлил қилинади, шунингдек, уларни ёзишда фонетик товуш ва график белгилар ўртасидаги номуносабат муносабатлар изоҳланади.

Калит сўзлар: омофон сўзлар, икки хил графика, фонетик товуш, график белги, ҳарфлар бирикмаси, қуш ундош, та-лаффуз.

О двух типах графических слов в современном французском языке

Сувонова Нигорабону Низомиддиновна, кандидат филологических наук, доцент

Самаркандский государственный институт иностранных языков (Узбекистан)

В этой статье рассматриваются два типа графических слов, которые существуют во французском языке. Анализируются грамматические, орфографические и фонетические особенности французских слов, которые пишутся двумя различными способами, а также непропорциональные отношения между фонетическим звуком и графическими символами при их написании.

Ключевые слова: омофоны, две разные графики (двойная графика), фонетический звук, графический символ, комбинация букв, слитная согласная, произношение.

About two different graphic words in modern french language

Suvonova Nigorabonu Nizomiddinovna, Dotsent, candidate of philological sciences

Samarkand state institute of foreignlanguages (Uzbekistan)

In this article discusses two dissimilar graphic words available in the French language. It has been analyzed grammatical, orthographic and phonetic features of French words written in different ways, as well as it is explained the inappropriate relationship between phonetic sound and graphic characters in their written form.

Keywords: homophone words, two different graphic, phonetic sound, graphic sign, letter combinations, double consonant, pronunciation.

Маълумки, ҳозирги кунда техника ва технологиянинг янада ривожланиши, тилга кўплаб неологизмларнинг кириб келиши, интернетдан олинаётган турли хил маълумотлар кўламининг янада кенгайиб бориши, кишилар ўртасида мулоқот воситаси сифатида СМС ва ММС каби ёзишмаларга бўлган эҳтиёжнинг кундан-кун ортиб бориши каби ҳолатлар тилдаги мавжуд лексик бирликлар графикасида бир қанча ўзгаришлар содир бўлишига олиб келмоқда. Масалан, ушбу ҳолат француз тили нуқтаи назаридан олиб қаралганда французча омофон сўзларнинг икки хил графикада ёзилиш ҳоллари ҳам диққатни тортиши табиийдир.

Одатда лексик бирликлар фонетик нуқтаи назардан ўрганилганда уларни икки хил томондан, яъни горизон-

тал ва вертикал йўналишда тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир [1, 242]. Шундай экан, фонетик ҳодисаларни вертикал тарзда ўрганиш масалаларига эътибор қаратган ҳолда француз тилидаги омофон сўзлар ва уларнинг ёзилиш техникаси, яъни уларга хос график хусусиятлар борасида фикр юритмоқчимиз. Бинобарин, ҳозирги кунда француз тилидаги айрим сўзларнинг икки хил тарзда ёзилиш шакллари амалда бир хил қўлланилаётган экан, ушбу масала орфография ва фонетика соҳаларининг тадқиқотталаб масалаларидан бири саналади.

Маълумки, омофон сўзлар бир хил жарангловчи, яъни бир хил фонемалар орқали талаффуз қилинадиган сўзлар бўлиб ҳисобланади [2, 161]. Масалан, француз тилидаги қуйидаги сўзлар шулар жумласидандир:

Омофон сўз	Талаффузи	Таржимаси	Омофон сўз	Талаффузи	Таржимаси
<i>père</i>	[pe: r]	<i>ота</i>	<i>paire</i>	[pe: r]	<i>жуфт</i>
<i>porc</i>	[po: r]	<i>чўчка</i>	<i>port</i>	[po: r]	<i>порт</i>
<i>toux</i>	[tu]	<i>ўғтал</i>	<i>tous</i>	[tu]	<i>барча</i>
<i>bon</i>	[bō]	<i>яхши</i>	<i>bond</i>	[bō]	<i>сакраш</i>

Ушбу сўзлар бир хил талаффуз қилинади, бироқ улар ифодаляётган маънолар турличадир. Ҳозирги замон француз тилида омофония, яъни *homophonie* ҳодисаси «*caractère de mots, de graphies homophones*», яъни омофон (айнан ўхшаш) тарзда талаффуз қилинадиган турли графикали сўзлар хусусияти, каби тушунилади [3, 515]. Бироқ, француз тилида шундай омофонлар борки, улар фонетик жарангдорлиги ва фонетик товушлар талаффузининг ўхшашлиги ҳам айнан бир хил, фақат улар ифодаляётган маъно юқорида келтирилган мисоллар сингари турлича эмас,

балки, айнан бир хил маъноли сўзлардир. Улардаги фарқ ёзилиш графикасининг хилма-хиллигида. Агар омофон сўзларнинг ўзига хослиги таҳлил қилинса, улардаги учта хусусият, яъни, уларнинг графикаси (ёзилиши), фонетик талаффузи ва ифодаляётган маъноси ўртасидаги муносабат инобатга олинади. Бунда омофон сўзларнинг фонетик талаффузи бир хил, яъни айнан ўхшашликка асосланган бўлса, уларнинг графикаси ва ифодаляётган маъноси эса хилма-хилликка асосланади. Ушбу мақолада ўрганиладиган французча икки хил графикали сўзларда эса уларнинг фо-

нетик талаффузи ва ифодалаётган маъноси бир хилликни, яъни айнан ўхшашликни ифодаласа, уларнинг графикаси

эса хилма-хилликни акс эттиради. Ушбу таққослаш ҳолатини қуйидаги жадвалдан аниқроқ англаш мумкин:

Хусусиятлар	Омофон сўзлар	Икки хил графикали сўзлар
Фонетик талаффузи:	Бир хил	Бир хил
Графикаси (ёзилиши):	Турли хил	Турли хил
Ифодалаётган маъноси:	Турли хил	Бир хил

Мазкур мақолада шундай французча икки хил графикали сўзлар туркумига мансуб лексик бирликлар борасида фикр юритмоқчимиз.

Ҳар бир тилнинг ўзига хос орфографик хусусиятлари мавжуд бўлиб, улар сўзларнинг ёзилишидаги график хусусиятларни ўз ичига олади. Шундай экан, француз тили графикаси сўзларни ёзма тарзда ифодалаш жараёнида ўзига хос хилма-хил хусусиятларни акс эттиради.

Француз тилида икки хил графика ёрдамида ифодаланган лексик бирликлар талайгина учрайди. Улар бир хил маънони, яъни айнан бир хил луғавий маънога эга бўлган сўзларни ифодалайди. Бироқ улар икки хил график белгилар асосида ёзилади ва уларнинг фонетик транскрипцияси, яъни талаффуз қилиниши бир хил. Масалан, қуйидаги мисолларга диққат қилайлик:

График шакл (1)	График шакл (2)	Талаффузи	Таржимаси
<i>bliaud</i>	<i>bliaut</i>	[blijo]	енгил камзул
<i>blog</i>	<i>blogue</i>	[blog]	блог
<i>briscard</i>	<i>brisquard</i>	[briska: r]	собиқ аскар
<i>arpètte</i>	<i>arpète</i>	[a: rpet]	шогирд

Бундай турдаги сўзларнинг икки хил кўриниши ҳам тўғри шакл ҳисобланади. Негаки, луғатларда уларнинг икки хил шакли ҳам берилади, яъни икки шакл ҳам ёзилади ва уларнинг ўртасига *ou* (*ёки*) сўзи бериб ўтилади. Масалан, *briscard ou brisquard*; *arpètte ou arpète*. Бу ҳолат уларнинг бир хил ўқирилиши ва бир хил маънони ифодалашини кўрсатади, бироқ уларнинг икки хил тарзда ёзилиши билан огоҳлантиради. Икки хил графикали бундай сўзларнинг иккала ҳолатда ҳам бир хил талаффуз қилинишини, шунингдек, грекча *homos* сўзининг *бир хил*, *ўхшаш* деган маънони ифодалашини ва *phonye* сўзи *фонема* сўзидан олинганлигини инобатга олган ҳолда уларни *омофоник сўзлар* (*mots homophoniques*), яъни *бир хил жаранглайдиган ёки бир хил фонемали сўзлар*, деб аташ мумкиндир. Бироқ, тегишли луғатларда *омофония* (*homophonie*) ҳодисаси омонимик, яъни бир хил талаффуз қилинадиган, лекин маънолари турлича бўлган сўзларни ўз ичига олади, деб таъриф берилади [2, 161]. Ушбу изоҳга асосан, француз тилидаги икки хил графикали

ва бир хил талаффуз қилинадиган бир хил маъноли сўзларни бундай номлаш ҳам бир мунча мақсадга мувофиқ эмасдек туюлади. Шунинг учун ҳам уларни икки хил графикали (ёки графемали) бир хил маъноли сўзлар, деб аташ жоиздир.

Бундай сўзлар француз тилида кўпчиликни ташкил этганлиги боис уларга нисбатан комплекс тарзда ёндашишни мақсад қилган ҳолда уларнинг айрим орфографик ва грамматик хусусиятларини қуйидагича таҳлил қилишга ҳаракат қилдик.

Икки хил графикали сўзлар асосан, грамматик жиҳатдан кузатилганда, француз тилида улар от, сифат ва феъл сўз туркумлари доирасида кенг тарқалганлиги маълум бўлди. Хусусан, бошқа сўз туркумларида эса, яъни равиш, олмош, равишдош, сифатдош, сон ва ёрдамчи сўз туркумларига оид сўзлар таркибида жуда кам учрайди. Масалан, икки хил ёзувга асосланган бир хил маъноли от, сифат ва феъл сўз туркумларига оид лексик бирликларга шундай мисолларни келтириш мумкин:

от:	сифат:	феъл:
<i>blog</i> — <i>blogue</i> ; <i>alaise</i> — <i>alèse</i> ; <i>balletoman</i> — <i>ballettoman</i> ;	<i>balaïse</i> — <i>baleze</i> ; <i>banquable</i> — <i>bancable</i> ; <i>anevrysmal</i> — <i>anevrismal</i> ;	<i>arriser</i> — <i>ariser</i> ; <i>becqueter</i> — <i>bequeter</i> ; <i>biturer</i> — <i>bitturer</i> .

Агар икки хил графикали сўзлар орасида бир ўзакдан ҳосил бўлган от, феъл каби сўзлар оиласи ҳосил қилган

бўлса, у ҳолда асосий ўзакда содир бўлган график ўзгариш барча шакллар учун бир хил таъсир қилади. Масалан:

Сўз туркуми	График шакл (1)	График шакл (2)	Таржимаси:
От:	<i>aiche</i>	<i>èche</i>	қармоқнинг учига қўйиладиган хўрак;
Феъл:	<i>aicher</i>	<i>ècher</i>	қармоқнинг учига хўрак қўймоқ;
От:	<i>liseré</i>	<i>liséré</i>	кийимга қўйиладиган ингичка тасма;
Феъл:	<i>liserer</i>	<i>lisérer</i>	кийимга ингичка тасма қўймоқ;
От:	<i>égrainage</i>	<i>égrenage</i>	донни (уруғни) янчиш;
Феъл:	<i>égrainer</i>	<i>égrener</i>	донни (уруғни) янчмоқ;

Бундан ташқари, француз тилида сўз таркибидаги маълум бир ундош ҳарфнинг қўш ундош ҳолатига айланиши орқали ҳам битта сўзнинг икки хил ёзма кўриниши ҳосил бўлади. Масалан, *biturer* — *bitturer* (v.t); *lote* — *lotte* (n. f); *ariser* — *arriiser* (v.t); *annonacée* — *annonnacée* (n. f); *balletoman* — *ballettoman* (n.m); шулар жумласидандир. Бу каби қўш ундошлардан ташқари, қўш унлиларга ўзгариш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, *baby-boomeur* — *baby-boomeur* (n. m.) каби.

Ундошлар борасида сўз борганда, айрим икки хил графикали сўзлар охиридаги жарангли ундош товушларнинг жарангсиз ундош товушларга ўзгариши ҳам кўзга ташланади. Масалан, *bliaud* — *bliaut* [blijo].

Француз тилида яна шундай икки хил графикали сўзлар мавжудки, уларнинг бирида омофон товуш битта ҳарф билан ифодаланса, иккинчи шаклида эса қўшма дифтонг, яъни *a* ва *e* ёки *o* ва *e* ҳарфлари қўшилишидан ҳосил бўлган [æ] ёки [œ] орқали ифодаланади. Масалан, *eryornis* — *æryornis* [erjornis]; *egagropile* — *ægagropile* [egagropil]. Бироқ транскрипциядан маълумки уларнинг талаффузи бир хилдир.

Маълумки, француз тилида битта товушни ифодаловчи бир неча ҳарфлар бирикмаси — дифтонг ва трифтонглар ёзув жараёнида муҳим аҳамият касб этади. Масалан, биргина унли очик [ε] товушини ифодаловчи *-e*; *-ai*; *-ei*; *-è*; *-et*; *-ê*; каби бир неча ҳарф ва ҳарф бирикмалари мавжудки, улар доимо қай ҳолатда келишидан қатъий назар очик [ε] товушини ифодалайди [4, 46]. Бундай ҳолат, яъни бир товушнинг бир нечв ҳарф ва ҳарфлар бирикмаси орқали ифодаланиши француз тилидаги мавжуд 35та товушдан фақат [i; e; ε; y; o; œ; k; g; s;] ва 4та бурун товушларида учрайди. Шунингдек, француз тилида мавжуд 26та ҳарф ва 35та товуш мавжудлиги ҳам ҳарф ва товуш ўртасидаги кенг фарқли номуносивибликдан далолат беради. Ҳолбуки шундай экан, француз тили ёзув техникасида ўзига хос дифференциал хусусиятларни кўплаб учратиш мумкин.

Юқорида келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, француз тилида икки хил графикали сўзлар асосан омофон товушлар, яъни бир хил товушни ифодаловчи ҳарфлар бирикмаси орқали амалга ошади. Ушбу ҳолатни қуйидаги жадвал асосида аниқ тасаввур этиш мумкин:

Товуш	Графика (1)	Графика (2)	Мисоллар	Транскрипция
[e]	<i>e-</i>	<i>æ-</i>	<i>egagropile</i> — <i>ægagropile</i>	[egagropil]
	<i>-er</i>	<i>-é</i>	<i>doubler</i> — <i>doublé</i>	[duble]
	<i>-é-</i>	<i>-è-</i>	<i>empiètement- empiètemet</i>	[äpjætämä]
[ε]	<i>ai-</i>	<i>è- (e-)</i>	<i>aicher</i> — <i>ècher</i> — <i>escher</i>	[εfe]
	<i>-ai-</i>	<i>-è-</i>	<i>alaise</i> — <i>alèse</i>	[alε: z]
	<i>-ai-</i>	<i>-e-</i>	<i>balaise</i> — <i>baleze</i>	[balε: z]
[o]	<i>-o-</i>	<i>-oo-</i>	<i>baby-boomeur-baby-bomeur</i>	[bæbi bomœ: r]
	<i>-o-</i>	<i>-au-</i>	<i>dorade</i> — <i>aurade</i>	[dorad]
[i]	<i>-i-</i>	<i>-y-</i>	<i>anevrysmal</i> — <i>anevrismal</i>	[anevrismal]
[ē]	<i>-in</i>	<i>-ain</i>	<i>doucīn</i> — <i>doucain</i>	[dusē]
[g]	<i>-g</i>	<i>-gue</i>	<i>blog</i> — <i>blogue</i>	[blog]
	<i>-j-</i>	<i>-ge-</i>	<i>enverjurer-envergeure</i>	[äverju: r]
[k]	<i>-qu-</i>	<i>-c-</i>	<i>banquable</i> — <i>bancable</i>	[bäkablə]
	<i>-k</i>	<i>-c (-ck)</i>	<i>arak</i> — <i>arac</i> — <i>arack</i>	[arak]
	<i>-qu-</i>	<i>-cqu-</i>	<i>bequeter- becqueter</i>	[bekete]
[s]	<i>-ss-</i>	<i>-c-</i>	<i>lissier- licier</i>	[lisje]
	<i>-s-</i>	<i>-ss-</i>	<i>gus- gusse</i>	[gys]
[t]	<i>-t-</i>	<i>-tt-</i>	<i>balletoman</i> — <i>ballettoman</i>	[balætomen]
[r]	<i>-r-</i>	<i>-rr-</i>	<i>ariser</i> — <i>ariser</i>	[arize]

Француз тилида сўз охирида ўқилмайдиган ҳарф ва ҳарфлар бирикмаси ушбу тилнинг ўзига хос хусусиятларидан бири саналади. Масалан, *gross* — [gro]; *petit* — [pəti]; *aller* [ale];

beaucoup [boku]; каби ҳолатлар француз тили ёзувида эшитилётган товуш сони ва ифодалаётган график белгилар ўртасидаги номуносивибликдан келиб чиққан ҳолда анча қийин-

чилик туғдиради [5, 13]. Бинобарин, француз тилидаги икки хил графикали сўзларда ҳам битта ҳарфнинг орттирилиш ҳолати кўзга ташланади. Бундай ҳолат сўзнинг охирида ёки ўртасида содир бўлади. Лекин, француз тилида ўқилмайдиган

ҳарфлар фақат сўзнинг охирида келиши мумкинлиги инобатга олинса, улардаги ўқилмайдиган ҳарфларнинг сўз ўртасида ва бошида ҳам мавжудлиги ноодатий ҳол саналади. Масалан, қуйидаги мисолларга эътибор қилайлик:

Графика (1)	Графика (2)	Транскрипцияси
<i>assemblé</i>	<i>assemblée</i>	[asāble]
<i>brise-glace</i>	<i>brise-glaces</i>	[briz-glas]
<i>loulbar</i>	<i>loulbard</i>	[lumba: r]
<i>arac</i>	<i>arack</i>	[arak]
<i>épisoir</i>	<i>épisoire</i>	[episw: r]
<i>écourgeon</i>	<i>éscourgeon</i>	[ekurjō]
<i>aruspice</i>	<i>haruspice</i>	[aryspis]
<i>ecoumène</i>	<i>ækoumène</i>	[ekumən]
<i>egagropile</i>	<i>ægagropile</i>	[egagropil]
<i>appui — tête</i>	<i>appuie-tête</i>	[apʏ-tɛt]
<i>appui — bras</i>	<i>appuie — bras</i>	[apʏ-bra]

Шунингдек, қўшма сўзларда кўплик қўшимчасининг, яъни — *s* нинг қўшилиши ҳам қўшма сўзлар икки хил кўри-ниш касб этади. Масалан, *brise-glace* — *brise-glaces*.

Икки хил графикали сўзларнинг аксарият қисмида [o] товуши [u] товушига ўзгариши кўзатилади. Уларнинг ҳарфлар орқали ифода шакллари эса [o] — o — oo ва [u] — o u — u шакллари ўз ичига олади. Масалан: *lombago* — *loubmago*; *hooligan* — *houligan*; *lokoum* — *loukoum*;

homoncule — *homuncule*.

Французча икки хил графикали сўзларнинг икки хил тарзи нафақат график белгиларнинг ўзгариши балки, турли хил имловий белгиларнинг ҳам қўшилиши ёки ўзгариши оқибатида ҳам содир бўлади. Масалан, яхлит сўзларнинг ажратиб дефис орқали қўшма сўз тарзида ёзилиши, диакретик белгиларнинг ўзгариши кабилар шулар жумласидандир:

Сўзнинг яхлит ёзилиш шакли:			
<i>blacklister</i>	<i>afrobeat</i>	<i>encours</i>	<i>long métrage</i>
Сўзнинг ажратиб ёзилиш шакли:			
<i>black — lister</i>	<i>afro — beat</i>	<i>en — cours</i>	<i>long — métrage</i>
Диакретик ва бошқа белгиларнинг ўзгариши:			
<i>liserer</i>	<i>empiètement</i>	<i>entr'apercevoir</i>	<i>entré-sortie</i>
<i>lisérer</i>	<i>empiètement</i>	<i>entrapercevoir</i>	<i>entré / sortie</i>

Айрим ҳолларда сўзлар графикасидаги икки хиллик хусусияти сўз таркибида мавжуд ҳарфларнинг ўрин алмашиш ҳоллари орқали ҳам намоён бўлади. Масалан, *duffel-coat* қўшма сўзи *duffle-coat* тарзида ёзилиши ҳам тўғри ҳисобланади.

Бундан ташқари, французча икки хил графикали лексик бирликлар қисқартма сўзлар, яъни аббревиацион белгиларда ҳам кўп учрайди. Бироқ, уларнинг икки хиллиги тиниш белгиларидан нўқтанинг қўлланилиши орқали фарқланади. Ҳолбуки, қисқартма сўзлар барқарор сўз бирикмалари компонентларининг бош ҳарфларини ёки маълум қисмларини олиб қўшиш билан ҳосил қилинади [6,171]. Бош ҳарфлардан сўнг нўқта қўйилиш шакллари борасида кенг тарқалган маълумотлар мавжуд эмас. Аммо уларнинг нўқта билан ажратиб ёзилган шаклида ҳам нўқтасиз ёзилган шаклида ҳам

фонетик жиҳатдан талаффуз қилиниши бир хилда амалга ошади. Масалан: *ADN* — *A. D. N. (n. m.)* [aden];

AHA — *A. H. A. (n. m.)* — [aja];

AMM — *A. M. M. (n. f.)* — [aemem];

AOC — *A. O. C. (n. f.)* — [aose].

Бундай қисқартма номлар кўпроқ кимёвий воситалар номини ифодалашда кенг фойдаланилади. Қисқартма отларнинг *DVD-ROM* ёки *DVD-Rom* тарзида ёзилиши мумкин бўлган шакллари ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳам юқорида келтирилган қисқартма шакллар каби тилда баробар қўлланилиш хусусиятига эга.

Юқорида таҳлил қилинаётган орфографик ҳодиса, яъни икки хил графикали сўзлар нафақат икки хил балки, уч хил тарзда ёзилиши мумкин бўлган сўзларни ҳам ўз ичига олади. Масалан:

График шакл (1)	График шакл (2)	График шакл (3)	Таржимаси:
<i>aiche</i>	<i>èche</i>	<i>esche</i>	қармоқнинг учига қўйиладиган хўрак;
<i>aicher</i>	<i>écher</i>	<i>escher</i>	қармоқнинг учига хўрак қўймоқ;

График шакл (1)	График шакл (2)	График шакл (3)	Таржимаси:
<i>arak</i>	<i>arac</i>	<i>arack</i>	<i>ароқ;</i>
<i>gilde</i>	<i>gilde</i>	<i>ghilde</i>	<i>хунарманд ва савдогарлар бирлашмаси;</i>
<i>harschisch</i>	<i>harschich</i>	<i>harchisch</i>	<i>психотрон модда номи;</i>

Бундай ҳолат кўпинча бошқа тиллардан ўзлашган сўзларда кенг учрайди. Бу каби хусусиятлар устида излаш олиб бориш махсус тадқиқотни талаб этади.

Ҳозирги кунда тилшунослик масалалари орасида фонологик тадқиқотлар ўзига хос аҳамият касб этган ҳолда тилдаги шунга шхшаш фонетик ўзгаришлар ҳам тадқиқотлар объекти сифатида кенг ўрганилишни таъйозо этади. Масалан, европа тилшуносларининг фонетик ҳодисаларни замонавий тилшунослик нуқтаи назари

ридан тадқиқ этиши тилдаги кўплаб фонологик масалалар тавсифини тўлдирмоқда. Хусусан, уларнинг луғавий бирликлар доирасидаги орфографик масалаларни ўрганиши янгича фонологик қоидаларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлмоқда.

Шундай экан, ҳар бир тил ўзига хослигини йўқотмаслиги ва тилнинг софлигини сақлаш мақсадида ҳар қандай ҳолатда ҳам тил соҳибларидан сўзларнинг тўғри ёзилишига нисбатан эътиборли бўлиш талаб этилади.

Адабиёт:

1. Бушуй Т.А. Язык в истории развития человеческого мысли. — Ташкент: ФАН, — 2011. — 384 с.
2. Назарян А.Г. Французско-русский учебный словарь лингвистической терминологии. — Москва: ВШ. 1989. — 447 с.
3. Nouveau petit le Robert. — Paris: HACHETTE, 1994. — 2467 p.
4. Abry D., Chalaron M. — L. Phonétique (350 exercices). — Paris: HACHETTE. 1994. — 207 p.
5. Ёқубова С.Х., Пулатова О.М. Француз тилидан 14 дарс. — Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. — 359 б.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. — Тошкент. www.ziyouz.com кутубхонаси.

Компаратив фразеологик бирликлар ва таржима

Хайдарова Дилафруз Закировна, катта ўқитувчиси

Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университети (Тошкент)

Ушбу мақолада турли халқларнинг тафаккур йуналиши, ҳаёт тажрибасининг асосан уйғунлиги, уларнинг турли-туман хулқ-атвор ва ҳислат-хусусиятларга нисбатан муносабатларининг аксарият ҳолларда ўхшашлиги турли тиллардаги кўпчилик компаратив фразеологик бирликларнинг бир хил образли асосга эга бўлиб қолишлари таржима жараёнини енгилиштириши кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: бадий таржима, лисоний, муқояса, синонимия, фразеологик бирликлар, ўхшатиш.

Фразеологические компаративные единицы и их перевод

Хайдарова Дилафруз Закировна, преподаватель

Узбекский государственный университет мировых языков (г. Ташкент, Узбекистан)

В данной статье рассматривается различие и сходство культурологического развития разных народов, соответствие жизненного опыта и их отношение к разному поведению и характеру: они часто схожи, что позволяет большинству сравнительных фразеологических единиц на разных языках иметь одну и ту же образную основу. Все эти особенности облегчают процесс перевода.

Ключевые слова: художественный перевод, лингвистический, сопоставление, синонимия, фразеологические единицы, сравнение.

Ҳар бир миллий тилда бадий нутқнинг ҳиссий-таъсирчанлиги ва образлилигини юзага келтирувчи шундай барқарор сўз бирикмалари тез-тез учраб турадики, уларнинг пайдо бўлиши халқларнинг табиат ва жамиятдаги нарс ва воқеа-ҳодисаларга нисбатан қарашлари, муносабатлари билан мустақкам боғлиқдир: одамлар нарс ва

ҳодисалар дунёсига нисбатан ўз муносабатларини образли, ҳиссий-таъсирчан, ҳаяжонли тарзда ифода этиш мақсадида турли-туман муқоясага асосланган лисоний воситалардан фойдаланадилар. Тасвирланаётган шахс, нарс, ҳислат-хусусият, воқеа-ҳодиса ва табиат манзаралари кўпинча муболағали тарзда китобхонга яхши таниш образлар билан

муқояса қилинади. Натижада тасвир янада ойдинлашади, ифоданинг образлиги ошади, юқори таъсирчанлик ва ҳиссий туйғу юзага келади.

Маълумки, бадий муқояса одатда муқояса субъекти, муқояса объекти ҳамда муқоясани вужудга келтирувчи белги ва аломатлар асосида яратилади. Бошқача айтганда, муқоясанинг сифат туркумига кирувчи биринчи компоненти одатда ўзининг асосий — марказий маъносида қўлланилиб, муқояса асосланадиган белги ёки аломатни англатади. От туркумига кирувчи иккинчи компоненти эса инсон ёки муайян нарса ва ҳодиса нимага қийосланаётганини образли тарзда жозибador оҳангда ифода этади.

Муқояса белги ва аломатлари доимий бўлиши ҳам, тасодифий бўлиши ҳам мумкин. Масалан, басавлат ва бақувват йигитнинг «дев»га муқояса қилиниши қатор тилларда анъанавий бўлиб, у асосида ҳосил бўлган сўз бирикмалари барқарорлик касб этганлари ҳолда, фразеологик бирликлар сифатида тилнинг луғат таркибидан ўрин оладилар. Гоҳо нутқда тасодифий пайдо бўлиб қоладиган, бинобарин, тилнинг анъанавий бойлиги ҳисобланмасдан, у ёки бу муаллифнинг индивидуал-ижодий услуби маҳсули сифатида намоён бўладиган сўз бирикмалари ҳам учраб турадики, айни воситалар, агар муқояса унсурлари орасидаги муносабат мантикий заминга таянган, ҳаётий кузатишлар асосида яратилган бўлса, аста-секин умумхалқ тили бойлигига айланиб кетиши мумкин.

Илмий адабиётда бадий муқояса асосида пайдо бўлган барқарор сўз бирикмаларини компаратив фразеологик бирликлар деб аташади. Бундай барқарор воситалар инглиз тилида асосан «as», «such as», «as if», «as though», «like», «seem», рус тилида «-как», «точно», «словно», «буд-то», ўзбек тилида «-ҳудди», «каби», «бамисоли», «гўёки», «сингари», «га» ўхшаб каби боғловчилар ҳамда бирликларнинг образли асосларига бирикиб келадиган «дай», «дек» қўшимчалари ёрдамида ҳосил бўлади.

Кишилarning табиат ва жамиядаги нарса ва воқеа-ҳодисаларни ҳайвонот олами, ўсимликлар дунёси, табиат ҳодисалари билан муқояса қилишлари натижада юзага келган турғун бирикмаларнинг образли асослари аксарият ҳолларда тимсолий мазмун касб ўтади. Жумладан, кишилар у ёки бу ҳислат тимсоли сифатида муайян бир ҳайвон ёки паррандани танлар эканлар, бундай пайтда улар, шубҳасиз, ўша жониворнинг ҳулқ-атвори, ташқи кўриниши ва ҳатти-ҳаракати асосландилар. Шу тариқа муайян шахс ёки нарса ва ҳодисанинг ўзига хос анъанавий сифат, ҳаракат ва ҳолати тавсифи яратилади.

Маълумки, тафаккур қонуниятлари бутун инсоният учун бир хил бўлиб, барча тиллар фикр баён қилиш эҳтиёжини имкон қадар тўларок қондириш йўлида ривожлана борадилар. Бинобарин, халқлар тафаккур йўналишининг, ҳаёт тажрибасининг асосан уйғунлиги, уларнинг турли-туман ҳулқ-атвор ҳамда ҳислат-хусусиятларга нисбатан муносабатларининг аксарият ҳолларда бир-бирлариникига ўхшашлиги турли тиллар таркибидаги кўпчилик компара-

тив фразеологик бирликларнинг бир хил образли асосга эга бўлиб қолишларига олиб келган.

Турли тиллар компаратив фразеологик бирликлари табиатини кузатиш халқларда умумий ва хусусий тимсоллар мавжудлигини кўрсатади. Аммо бу ҳар қайси тил ифода воситаларининг тарихий тараққиёт натижада мустақил шаклланишини инкор этмайди. Турли тиллар лисоний воситаларининг ўхшаш жиҳатлари мавжудлиги эса халқлар турмуш тарзидаги яқинликнинг улар тилларида ўз аксини топганлиги билан изоҳланади. Бинобарин, ҳар бир тил ўзигагина хос бадий-тасвирий воситаларига эга, дейилганда нафақат ўзгачалик, балки тиллараро синонимия ҳам назарда тутиладики, бир тилга хос хусусиятлар ўзга тилга ҳам мансуб бўлиши мумкин. Демак, таржимада аслиятнинг бадий-эстетик қимматини қайта яратиш масъулияти тиллараро муштараклик ва ўзига хослик хусусиятларини ҳисобга олиб иш кўришни талаб қилади.

Кўпгина нарса ва ҳодисалар ғайрилисоний омиллар туфайли қатор халқлар лафзида бир хил воқеа-ҳодисалар тимсоли сифатида учрайди. Бунинг сабаби шундан иборатки, табиий (инсоний) тиллар шаклий тузилиши ва семантик қурилиши жиҳатларидан кўп ҳолларда бир-бирларидан фарқ қилсалар, кўп жиҳатлари билан ўзаро ўхшашдирлар. Яъни кўпгина тиллар лисоний воситалари жонли мулоқотда бир хил образли тасаввур яратиш учун хизмат қиладилар. Бу ҳар қандай тил ифода тизимида умминсоний тажриба натижалари ўз аксини топиши билан боғлиқдир. Масалан, «оқ» деярли барча халқлар лафзида софлик, ростгўйлик, «қора» — ғам-ғусса, ўлим, «гул» — гўзаллик ва маъшуқа, «булбул» — хушхонлик ва ошиқ, «бўри» — ваҳшийлик ва ёвузлик, очлик, «тулки» — айёрлик ва муғомбирлик, «илон» ва «чаён» — зараркунандалик ва бадхўйлик тимсоллари сифатида қабул қилинган.

Компаратив фразеологик бирликлар объектлари бўлмиш тимсолларнинг бу тариқа ўзаро мослиги тилларда муқоясавий умумийликнинг мавжудлигидан далолат беради. Бинобарин, бадий муқояса асосида ҳосил бўлган испан ва ўзбек тиллари фразеологик бирликларига назар ташлар эканмиз, уларнинг кўпчилиги муқояса объектларининг ўхшашлигига гувоҳ бўламиз. Жумладан, испанлар ҳам, ўзбеклар ҳам хомсемиз кишиларга салбий назар билан қараганлари ҳолда, уларни чўчкага муқояса қиладилар: «Tan gordo como un cerdo» — «Чўчкадай семиз». Ниҳоятда тезлик тимсоли икки тилда ҳам «яшин»дир: «A la velocidad de rayo» — «Яшиндай тез».

Шарқ бадий муқояса анъаналарини табиий равишда ўзида мужассамлаштирган ўзбек тилида гўзал қизнинг юзини «ой» (тўлин ой) га ўхшатиш ижобий таърифу тавсиф сифатида бадий нутқ таркибида доимий қўлланилиб келади. Мазкур сўзнинг тожикча-форсча таржимаси бўлмиш «моҳ» (варианти: маҳ) ва у иштирокида ҳосил бўлган барқарор сўз бирикмалари (моҳи тобон, моҳи дилафруз) ҳам ўзбек мумтоз адабиётида форсий забон адиблар ижодидаги сингари фикрни образли ифодалаш воситаси сифатида кенг қўламда истеъфода этилади. Шунинг

учун ҳам бутун ижоди Аллоҳга, халқига, гўзал ва покиза ёрга муҳаббат туйғуси билан тўлиб-тошган Алишер Навоий ўз поэтик асарларида бундай сифатлашларга мунтазам равишда мурожаат қилиб турган ва ҳозирги пайтда ҳам кўпроқ арузнавис шоирларимиз байналмилал хусусият касб этган бундай лисоний воситалардан ўз ижодларида унумли фойдаланадилар. Мазмуний-услубий жиҳатдан ўзаро мос бундай компаратив фразеологик бирликларни таржима қилиш ҳеч қандай муаммога сабаб бўлмайди.

Маълумки, халқларнинг турли табиий, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий шароитларда яшашлари натижасида уларнинг онги, дунёқараши ва ахлоқида гоҳо бир-биридан фарқ қиладиган турли-туман ўзига хос тушунча ва қарашлар шаклланадики, улар сўзсиз ўнта халқларнинг тилларида ўз аксини топади. Шунга кўра айрим нарса ва ҳодисалар ҳамма тилларда бир хил тимсолий мазмун касб этавермайди. Бир тилда муайян ҳислат ёки сифат тимсоли бўлган нарса ёхуд воқеа-ҳодиса бошқа бир тилда ўша хусусият рамзи бўла олмаслиги мумкин. Масалан, тропик иқлим шароитида яшовчи халқлар қорнинг нималигини кўз олдига келтира олмаган бир пайтда, уларнинг тилларида ижобий баҳоланаётган бирор нарсанинг иттифоқо «қор»га муқояса қилиниши зарурий образли ифодани ярата олмайди. Бинобарин, эслатилган тушунчалар асосида қарор топган лисоний бирликларни ўзгача шароитларда истиқомат қиладиган халқлар тилларига ўгириш таржимон олдига қатор амалий қийинчиликларни кўндаланг қилиб қўяди.

Ўзбек тилида тим қора, яъни чиройли, жозибадор кўзнинг чаросга муқояса қилиниши фикрни образли ифода этишининг анъанавий усули бўлиб, рус тилида бундай вазифа «қора смородина» (черная смородина) зиммасига юклатилади. Шу асосда мазкур тилларда «Чаросдай қоп-қора кўзлар» ва «Глаза, черные как мокрая смородина» компаратив фразеологик бирликлари ҳосил бўлганки, таржимада уларни эквивалентлар сифатида тан олиб, бирини иккинчиси орқали талқин этиш прагматик адекватликни юзага келтиради. Бирликлар таркибидаги «смородина» ва «чарос» сўзлари англатадиган тушунчалар маҳаллий хусусиятга эга эканликлари туфайли мазкур сўз бирикмаларини калька усули воситасида ўгириб бўлмайди. Зеро, «смородина» ўзбек китобхони, «чарос» рус китобхони кўз олдига «чиройли қора кўзлар» образини жонлантирувчи лисоний воситалар эмас. Масалан, Л. Н. Толстойнинг «Тирилиш» романида гўзал қиз — Катюша Маслованинг ёниб турган қоп-қора кўзлари ижобий таърифланиб, «қора смородина»га, ўзбеклар тасаввурида «чарос»га ўхшаб кетадики, таржимада нутқий анъанага айланган ушбу таърифу тав-

сифнинг ҳисобга олинишигина муаллиф мақсадининг меъёрига етказиб тасвирланишига олиб келган.

Таржимавий мушғулотлар муштарак адабий анъаналарга эга бўлмаган халқлар тилларидан таржима қилганда яна ҳам кўпроқ; кўзга ташланади. Халқларнинг истиқомат манзили узоқ бўлса-да, улар ўртасида адабий-тарихий яқинлик, ўхшашлик сезилиши ёки, аксинча, улар яқин масофада яшашлари ва ҳатто генетик жиҳатдан қардош тилларда сўзлашганларида ҳам улар ўртасида тарихан таркиб топган муштарак адабий жараён мавжуд бўлмаслиги мумкинки, бу ҳол муайян таржимавий қийинчиликларни келтириб чиқаради.

Ўз-ўзидан маълумки, муқояса асоси «гул»дан иборат бўлиб, шарқ мумтоз адабиётида кенг кўламда қўлланилган барқарор ибораларни абадий музликлар шароитида яшаётган, бинобарин, бундай муқояса воситасидан фойдаланиш анъанасига эга бўлмаган халқлар тилларига таржима қилиш жиддий муаммоларга сабаб бўлади.

Халқлар тафаккур йўналишининг, ҳаёт тажрибасининг асосан уйғунлиги, уларнинг турли-туман хулқ-атвор ва ҳислат-хусусиятларга нисбатан муносабатларининг аксарият ҳолларда ўхшашлиги турли тиллардаги кўпчилик компаратив фразеологик бирликларнинг бир хил образли асосга эга бўлиб қолишларига олиб келганки, бу, албатта, таржима жараёнини енгиллаштиради. Аммо халқларнинг муайян фикрини образли тарзда ёхуд ҳис-ҳаяжон таъсирида ифода этишларида қатор ҳолларда ўзларининг минтақавий шарт-шароитларидан, турли хил тасаввур ва қарашларидан келиб чиқишлари сабабли, баъзан улар фойдаланадиган компаратив фразеологик бирликларнинг муқояса объектлари бир-бирлариникидан фарқ қиладди. Ушбу ҳол санъаткор олдига бундай бирликлар мазмуний-услубий хусусиятларини муқобил лисоний воситалар қидириб топиш йўли билан қайта яратиш масъулиятини қўяди.

Аслиятда қўлланилган компаратив фразеологик бирликлар таркибидаги бадий муқоясалар умуминсоний ҳақиқат, маълум ва машҳур тарихий далиллар, таржима тили вакилларида яхши таниш нарса ва воқеа-ҳодисалар асосида юзага келган бўлсалар, боз устига муқояса унсурлари орасидаги мантикий боғланиш кўзга яққол ташланиб турса, бундай компаратив фразеологик бирликларни калька усулида таржима қилиш аксарият ҳолларда адекватликни юзага келтиради.

Компаратив фразеологик бирликларни тасвирий йўл билан талқин қилиш китобхонга уларнинг маъноларинигина етказиб беради, услубий вазифаларини сўндириб, ифодаларни бадий-тасвирий хусусиятдан маҳрум этади.

Адабиётлар:

1. Арсентьева Е. Ф. Контекстуальное использование фразеологических единиц. Казань: Хэтер, 2009. с. 5–29.
2. Бархударов Л. С. Язык и перевод. М.: 1975.
3. Комиссаров В. Н. Теория перевода, М: Высш.шк., 1990. 253 с.
4. Фёдоров А. В. Основы общей теории перевода. М., 1968.
5. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. М., 1985. 156 с.

Молодой ученый
Международный научный журнал
№ 18 (308) / 2020

Выпускающий редактор Г.А. Кайнова

Ответственные редакторы Е.И. Осянина, О.А. Шульга

Художник Е.А. Шишков

Подготовка оригинал-макета П.Я. Бурьянов, М.В. Голубцов, О.В. Майер

За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

Материалы публикуются в авторской редакции.

Журнал размещается и индексируется на портале eLIBRARY.RU, на момент выхода номера в свет журнал не входит в РИНЦ.

Свидетельство о регистрации СМИ ПИ № ФС77-38059 от 11 ноября 2009 г.,
выдано Федеральной службой по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций (Роскомнадзор).

ISSN-L 2072-0297

ISSN 2077-8295 (Online)

Учредитель и издатель: ООО «Издательство Молодой ученый»

Номер подписан в печать 13.05.2020. Дата выхода в свет: 20.05.2020.

Формат 60 × 90/8. Тираж 500 экз. Цена свободная.

Почтовый адрес редакции: 420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231.

Фактический адрес редакции: 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.

E-mail: info@moluch.ru; <https://moluch.ru/>

Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый», г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.